

הגנה על זכויות האישה על פי הסכמי נישואין מן הגניזה הקהירית ומקורות ערביים מקבילים

אמיר אשור

אוצרות הגניזה הקהירית טומנים בהובם הסכמי נישואין, כתובות, גטין והסכמי גירושין, וכן חומר הלכתי רב ומגוון נוסף העוסק בהיבטים השונים של חיי הנישואין. חומרים עשירים אלו הם מקורות יחידים במינם לחקר חיי המשפחה של יהודי מצרים בימי הביניים. בחברת הגניזה נהגו לכתוב הסכמי קדם-נישואין ולכלול בהם תנאים שיחולו על בני הזוג בזמן הנישואין. המאמר עוסק בהסכמי קדם-נישואין שנמצאו בתעודות הגניזה, הסכמים המלמדים על הדרכים בהן השתמשו אנשי חברת הגניזה להגן על הנשים מפני התנהגות בלתי הולמת של בעליהן. באופן ספציפי מתרכז המאמר בהסכמים שמופיעים בהם תנאים מפורשים שנועדו להגן על זכויות האישה בתוך התא המשפחתי (תנאי התנהגות, מונוגמיה, מגורים ומגבלות על חופש התנועה של בני הזוג). תעודות הגניזה הן מקור חשוב גם לחקר חיי היום-יום בחברה המוסלמית שבתוכה חיו היהודים. המאמר משווה הסכמי נישואין יהודיים אלו עם הסכמים ערביים (מוסלמיים וקופטיים) מקבילים מאותה התקופה (בעיקר מן המאה האחת-עשרה ועד המאה השלוש-עשרה). שתי החברות – היהודית והערבית – התמודדו עם בעיות דומות הנוגעות למעמדה של האישה בתוך המשפחה וההשוואה בין המקורות מלמדת על דרכי ההתמודדות של כל אחת מהחברות עם בעיות אלו. מתוך כך היא מאפשרת לעמוד על הרמיון והשוני ביחס לנישואין ולמעמד האישה.

בין התעודות הרבות הטמונות באוצרות הגניזה הקהירית לא נפקד מקומן של תעודות הקשורות לנישואין, כמו הסכמי נישואין, כתובות, גטין והסכמי גירושין, וכן חומר

* מאמר זה הוא עיבוד של פרק מחיבור לשם קבלת תואר דוקטור. החיבור שידוכין ואירוסין על פי תעודות מן הגניזה הקהירית (להלן, אשור 2006) נכתב בהנחייתו של פרופ' מ"ע פרידמן מן החוג לתרבות עברית באוניברסיטת תל אביב. אני מודה לפרופ' פרידמן על קריאת מאמר זה ועל הערותיו החשובות. האחריות על הדברים הנכתבים כאן כולה שלי. המחקר למאמר זה נחמך חלקית על ידי 'הקרן הלאומית למדעי הרוח והאומנויות' בבריטניה (The Arts and Humanities Research Council), במסגרת הפרויקט 'The Cairo Geniza Manuscripts, Taylor-Schechter Old Sereis and the Mosseri Collection', פרויקט המתבצע ביחידה לחקר הגניזה של ספריית אוניברסיטת קיימברידג'.

הלכתי רב ומגוון נוסף העוסק בהיבטים השונים של חיי הנישואין. חומרים אלו – עשירים בכמותם ובאיכותם – הם מקורות מיוחדים במינם ומכילים אוצר בלום של ידיעות לחקר חיי המשפחה של יהודי מצרים בימי הביניים.¹

ואולי תרומתם של חומרים אלו אינה רק לחקר חיי היהודים. אחת מהנחותיו של גדול חוקרי הגניזה, שלמה דב גויטיין, השזורה כחוט השני במחקריו הרבים, היא שתעודות הגניזה הן מקור חשוב לחקר חיי היום-יום בארצות האסלאם בימי הביניים – לא רק לחקר החברה היהודית, אלא גם לחקר החברה המוסלמית שבתוכה חיו היהודים. מנחם בן-ששון סבור אף הוא ש'חקר גניזה קאהיר נע מראשיתו בין המיוחד למאחר: בין המיוחד את עולמם של יהודי ארצות האסלאם, "בעלי הגניזה", לכין המאחר אותם עם החברה שבתוכה חיו, והופך אותם ממייצגי חטיבה אתנית אחת למייצגי החברה היס-תיכונית' (בן-ששון 1998: 103).

חקר חיי המשפחה במצרים במאות האחת-עשרה-השלוש-עשרה (תקופת הגניזה הקלאסית,² להלן 'תקופת הגניזה'), נשען על מחקריהם של שני חוקרים גדולים: ראש וראשון לחוקרי הגניזה הוא פרופ' גויטיין, שששת כרכיו של חיבורו המונומנטלי, *A Mediterranean Society* ('חברה יס-תיכונית', להלן Goitein 1967-1993), הוא המחקר החשוב ביותר על יהודי מצרים בתקופת הגניזה (להלן 'חברת הגניזה') בכלל, ועל מנהגי הנישואין השונים בחברה זו בפרט. הכרך השלישי של חיבורו מוקדש כולו לחיי המשפחה, וגויטיין מציג בו תופעות רבות הקשורות לנושא העולות מהתעודות שבדק. בין השאר, הוא בוחן את היסודות הכלכליים של הנישואין, ומהם הוא מסיק, למשל, שמעמדה הכלכלי של האישה התחזק בהדרגה מן המאה השתים-עשרה ואילך (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 141). גויטיין עומד גם על קווי הדמיון בין מרכיבים שונים בתהליך הנישואין בחברה היהודית לאלו המוכרים מן הסביבה התרבותית שהיהודים חיו בה. הוא מניח שכמה מן התופעות הנזכרות בשטרי השידוכין והאירוסין ובתעודות האחרות העוסקות בנישואין שנמצאו בגניזה, מקורן בחברה המוסלמית הסובבת.

החוקר הגדול השני הוא מורי ורבי פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן. פרידמן הקדיש שורת מחקרים פורצי דרך לסוגיות שונות הקשורות למעמד האישה ולחיי המשפחה בתקופת הגניזה, מחקרים שאעשה בהם שימוש נרחב במאמרי זה.³

- 1 גם במכתבים אישיים ורשמיים שנמצאו בגניזה אפשר למצוא לעתים קרובות מידע יקר ערך; על תחום הנישואין (ראו לדוגמה את מכתבה של האישה שסבלה מהתנהגותו הקלוקלת של בעלה, הערה 28 במאמר זה). רבים מן המכתבים הללו כבר זוהו ותוארו אצל גויטיין, חברה, ג, וחלקם פורסם ונרדן אצל קרמר 1995; Kraemer 2002. המחקר בשני סוגי המקורות הללו מאיר היבטים שונים של חיי המשפחה המשלימים זה את זה.
- 2 להגדרת התקופה, ראו: Goitein, S. D., 2009. 29-38; Goitein 1967-1993, vol. 3: 29-38; 'Geniza', in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., 2: 987, 2.
- 3 לסיכום מחקרים אלו, ראו: אשור 2006: 5-6, וברשימה הביבליוגרפית שם; ריבלין 2010.

בחברת הגניזה נהגו לכתוב הסכמי קדם-נישואין ולכלול בהם תנאים שונים שיחולו על בני הזוג בזמן הנישואין. לצד תנאים כספיים,⁴ הסכימו בני הזוג על מגוון רחב של תנאים, ככל שעלה על רוחם. בדרך כלל היה מדובר בתנאים שיש בהם כדי לתרום לשלום בית ולחיים בצוותא, ושהיה טעם להתנות אותם מראש. עלינו לזכור שבתקופה ההיא נישאו רוב הזוגות לא מתוך בחירה אישית ממש אלא מתוך דרישות חברתיות או משפחתיות. בני הזוג עצמם היו צעירים למדי וחסרי ניסיון. נישואין בתוך המשפחה המורחבת היו נפוצים למדי (בעיקר נישואין בין בני דודים), וברוב המקרים האחרים הוסדרו הנישואין מראש בין המשפחות (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 55-61).⁵ כמה מהתנאים בהסכמי הקדם-נישואין נועדו להבטיח את מהלכם התקין של חיי הנישואין. הסכמה על תנאים אלו לפני הכניסה לחופה נועדה לפתור מבעוד מועד כמה מן העניינים המטרידים כל זוג נשוי (כגון מקום המגורים וניהול הכספים), ולהקל את ההתמודדות עם בעיות אחרות, אם וכאשר תצוצנה. עם זאת, תנאים אלו הותירו 'פתח מילוט' מן הנישואין: אם אחד הצדדים לא יעמוד בהסכמות מסוימות, יהיה אפשר לפרק את קשר הנישואין,⁶ וגם על כך היה כדאי להסכים מראש, כדי למנוע סחטנות בעתיד (בעיקר מצד הבעל).

לכאורה שימשו התנאים בשני שימושים סותרים – מצד אחד, הם חיזקו את התא המשפחתי, ומן הצד השני, הקלו את פירוקו אם הנישואין לא יעלו יפה. למעשה עשוי הדבר להעיד שבעיניהם של אנשי חברת הגניזה איכותם של חיי הנישואין הייתה חשובה לא פחות מחיי הנישואין עצמם. ואמנם, כפי שאפשר ללמוד משיעור הגירושין הגבוה, היה קל להתגרש (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 261-277).⁷

לתנאים אלו היה תפקיד מרכזי נוסף – לחזק את מעמדה של האישה בתוך התא המשפחתי, ולאפשר לה להיות מי שתאמר את 'המילה האחרונה' בסוגיות שונות,

4 העיסוק בתנאים הכספיים חורג מעניינו של מאמר זה ודורש מחקר נפרד. לדיון בתנאים הכספיים בהסכמי קדם-נישואין מן הגניזה, ראו: אשור 2006: 72-91. על ההסדרים הכלכליים אצל המוסלמים בתקופה הממלוכית, ראו: Rapoport 2005.

5 על גיל הנישואין של נשים יהודיות בתקופת הגניזה, ראו: אשור 2006: 162-172, והמחקרים שנזכרו שם.

6 תנאי מיוחד דומה נמצא בכתובות שנכתבו לפי מסורת ארץ ישראל – 'תנאי גירושין'. תנאי זה קובע את זכותו של כל אחד מבני הזוג לתבוע גירושין (Friedman 1980a, Vol. 1: 312-346).

7 לפי גויטיין, קרוב למחצית הכללות נכנסו לחופה יותר מפעם אחת, כלומר נישאו שוב בהיותן גרושות או אלמנות (גויטיין 1980א: 2, 16; Goitein 1967-1993, Vol. 3: 274). על הגירושין בחברת הגניזה, ראו: דוד 2001. שיעור גירושין גבוה היה גם בקרב שכבת העילית המוסלמית בקהיר של המאה החמש-עשרה, ראו: Rapoport 2001.

כגון מקום המגורים, בחירת שפחה, הגבלת חופש התנועה של הבעל ועוד. זו הסיבה העיקרית שטרחו לכתוב תנאים אלו כשטר לפני הנישואין: שכן כל עוד לא נקשרה האישה בקשרי אישות עם בעלה המיועד, היו בני הזוג בעלי מעמד שווה וכוח המיקוח של האישה, או של משפחתה, היה גדול יותר.

תנאים אלו לא היו 'דיבורים בעלמא'. בעת הצורך, אם פנה אחד הצדדים בתלונה שבן זוגו אינו ממלא את חלקו בהסכם, התערב בית הדין ואכף את ההסכם או סייע בהשגת פשרה, כפי שאדגים בפרק העוסק בתנאי ההתנהגות ובפרק על תנאי המונוגמיה. תפקידם של התנאים כולט במיוחד אם נשווה את הסכמי הקדם-נישואין מן הגניזה לאלו הנהוגים כיום ברחבי העולם, ובעיקר להסכמים הנהוגים היום בארצות הברית, הסכמים המוכרים בשם 'הסכמי קדם-נישואין' (prenuptial agreements).⁸ הסכמים אלו לא נועדו, בדרך כלל, לשמור על התא המשפחתי ולחזקו, אלא הם בעיקרם הסכמים כספיים שמטרתם לשמור על זכויותיו הכספיות של הצד בעל הרכוש הגדול יותר במקרה של גירושין; הם אינם 'מחזקים את החלש' אלא שומרים על זכויותיו של החזק. הסכמים אלו רואים בנישואין מעין 'שותפות עסקית' לפרק זמן ארוך. לעומת זאת, נראה שבראש מעייניהם של כותבי הסכמי הקדם-נישואין מן הגניזה עמדו התא המשפחתי ומערכת היחסים בין בני הזוג.

במאמר זה אציג את הדרכים ששימשו את חברת הגניזה בהתמודדות עם אלימות ועם שרירות לבם של הבעלים. סוגיית האלימות כלפי נשים בחברת הגניזה בפרט ובחברה היהודית בכלל כבר נדונה בשורה של מחקרים,⁹ ולפיכך לא אעסוק כאן פעם נוספת בעניין כולו, אלא אתרכז בדרכים שעמדו לרשות הנשים בחברת הגניזה להתמודד עם תופעה זו ועם התנהגות קלוקלת של הבעלים, כפי שאלו באו לידי ביטוי

- 8 הסכמים אלו נדונים בשנים האחרונות בספרים, בכתבי עת וכמאמרים רבים בארצות הברית. דוגמה למאמר יפה בנושא, ראו: Heather, Mahar. 2003. 'Why are There So Few Prenuptial Agreements', Discussion Paper No. 436, Harvard Law School, Cambridge, MA, ובו רשימה מצומצמת של מאמרים אחרים בנושא. המתח בין עריכת הסכם קדם-נישואין כזה לבין אידיאל הנישואין בא לידי ביטוי בשם הספר. 2001. Dublin. Arlene. *Prenups for Lovers: A Romantic Guide to Prenuptial Agreement*. New York: Villard Books. תופעה זו של כתיבת הסכמים לפני נישואין ותוצאותיה החברתיות מתוארות להפליא בסרטם של האחים כהן אכזריות בלתי נסבלת (*Intolerable Cruelty*), שיצא לאקרנים בשנת 2003.
- 9 להלן רשימה חלקית: גרוסמן 1990; גרוסמן 1995; גרוסמן 2001: 373-379; גרוסמן 2002: 285-286; גרוסמן 2005: 171-177; Friedman 2002: 171-177; Grossman 1991: 54-61; Friedman 1975: 184-189; Goitein 1967-1993, Vol. 3: 184-189; Goitein 1979: 184-189; Grossman 1991: 54-61; Friedman 2002: 171-177. והמקורות הנוכחים במחקרים אלו.

בתנאי הנישואין שנכללו בהסכמי הקדם-נישואין שנמצאו בגניזה.¹⁰ מקצת מתנאי הנישואין האלה, שנכתבו בערבית-יהודית,¹¹ אצטט ואתרגם, ואשווה לנוסח של תנאים דומים ממקורות ערביים ממצרים ומחוצה לה מן התקופה המוסלמית הקדומה ועד המאה השלוש-עשרה.¹² אפתח בהצגת תנאי ההתנהגות – תנאי שנקבעו בו כללי ההתנהגות הנדרשים מהבעל; לאחריו אציג בקצרה את תנאי המונגמיה – תנאי המטיל סייגים על זכותו של הבעל לשאת אישה אחרת על אשתו; עוד אעסוק בתנאי המגורים – תנאי שנקבעו בו, בדרך כלל, זכותה של האישה הנשואה לקבוע את מקום מגוריה; התנאי האחרון שאדון בו הוא התנאי שבמסגרתו נקבעו מגבלות שונות על חופש התנועה של בני הזוג. הצגת התנאים לא נועדה להכריע איזו חברה השפיעה על רעותה או הושפעה ממנה, כי אם להציג את קווי הרמיון והשוני בין שתי החברות, היהודית¹³ והלא-יהודית, באופן כללי, ולבחון כיצד התמודדו שתיהן עם התנהגות בלתי הולמת של הבעל כלפי האישה.

תנאי התנהגות

התעודות מן הגניזה הקשורות לחיי הנישואין מעידות שנשים סבלו מהתנהגות בלתי הולמת של בעליהן – מהשפלות מילוליות ומאלימות גופנית. תופעה זו אינה ייחודית, כמובן, לחברת הגניזה. גויטיין שיער שהאלימות כלפי נשים בחברה היהודית רווחה באותה מידה הן בארצות אירופה הנוצרית הן בארצות האסלאם (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 185).

אחת הדרכים להתמודד עם האלימות נגד נשים הייתה הכנסת תנאי מיוחד בהסכמים שנכתבו טרם הנישואין – 'תנאי התנהגות', תנאי שקבע קנס כספי על

10 ככל הידוע לי, כמה מכתבי היד המחקרים והמצוטטים במאמר זה טרם פורסמו במקום אחר, והם מובאים כאן בפעם הראשונה. לרשימת אוספי כתבי היד, ראו ביבליוגרפיה.

11 היינו בערבית באותיות עבריות. על הערבית-יהודית, על הדקדוק ועל אוצר המילים שלה, ראו: בלאו 1995; בלאו 2006; Blau 1999. את הציטוטים מהתעודות בערבית-יהודית אביא כלשונם ובתרגום לעברית. ברוב הציטוטים האלה (אך לא בכולם) אביא את התרגום בגוף הטקסט ואת המקור בהערות שוליים. כדי להבדיל את המקורות בערבית-יהודית מן הציטוטים מתעודות מן המקורות הערביים, אביא את הראשונים בגופן 'דוד'.

12 עיקר ההשוואה היא למקורות מוסלמיים, אך הבאתי גם רוגמאות קופטיות מעטות.

13 ב'יהודים' נכללו גם הקראים.

14 אחרי דיון במקורות ההלכתיים הקשורים לאלימות כלפי נשים, גרוסמן מסיק שבתי הדין בצרפת ובגרמניה סיפקו לנשים מוכות הגנה טובה יותר מזו שהן זכו לה בארצות האסלאם (גרוסמן 2001: 388). לאור הממצאים בתעודות הגניזה, מסקנתו זו רורשת בדיקה מחורשת, לדעתי, וראו את הדיון אצל אשור 2006: 98-99.

הבעל אם יתעלל באשתו. בהסכמי קדם-נישואין מן הגניזה נכתב התנאי בצורות שונות, למשל: 'ולא יזיק לה, ולא ירים עליה ידו להכותה';¹⁵ 'וקיבל גם כן על עצמו ללכת בדרכים הגונות ולא להתחבר עם אנשים שאין ראוי להתחבר עמם. וכאשר יוכח בוודאות שעשה דבר-מה פוגע, עליו לשלם עשרה דינרים מתנה לנערה';¹⁶ 'ולא יגרף אותה ולא ירים ידו עליה להכותה';¹⁷ כמו כן, מצויים בידינו כמה הסכמים נוספים בין בעל לאשתו שהבעל התחייב בהם שלא להרע לאשתו.¹⁸

תנאי התנהגות כמו שמצאנו בהסכמי קדם-נישואין מן הגניזה לא היו נפוצים בכתובות, הן רבניות הן קראיות.¹⁹ לא מצאתי בשטרי הנישואין הקראיים מן הגניזה תנאי של ממש האוסר על הבעל להכות את אשתו או להזיק לה והמטיל עליו עונש אם יעשה זאת,²⁰ כי אם הצהרה כללית שהבעל מתחייב בה לנהוג כשורה עם אשתו (כמו בהצהרות המופיעות במקורות המוסלמיים שאדון בהן בהמשך). ברבות מהכתובות ת הקראיות הכלה התחייבה אף היא להתנהג כשורה עם בעלה.²¹ כפי שהראתה יהודית אולשובי-שלנגר (Olszowy-Schlanger 1998: 191), נוסח הכתובות הקראיות עשיר יותר בלשונו ומזכיר גם שעל הבעל לנהוג עם אשתו באהבה: 'ואהיה עמה באמת וצדק באהבה ובחייבה', נוסח החוזר בכתובות קראיות רבות. לא מדובר כתנאי ממש אלא בביטוי כללי המתאר את ההתנהגות הרצויה. הביטוי מופיע באופן סתמי, וכאמור, לא נזכרת כל פעולת עונשין שתוטל על הבעל אם יעבור על אחד מהמרכיבים הנזכרים בו. וכי אפשר לאכוף אהבה?

- 15 תרגום של המקור מערבית-יהודית, כ"י TS 8 J 5.2d, שורה 1 (נרפס אצל אשור 2000: מס' 11ב).
- 16 כ"י ENA 2727.18b + ENA 2806.11, שורות 12-15 (נרפס אצל אשור 2000: מס' 17). במקור: 'וקבל איצא עלי נפסה אנה יסלך אלטראיק אלחמידה ולא יעאשר מן לא יצלח מעאשרתה ומתי מא תבת עליה אמר ישוב מנה אלנפס כאן עליה עשרה דנאניר מתנה ללצביה'. 'מתנה', היינו קנס, סכום כסף שהבעל ישלם לאישה ושיישאר ברשותה.
- 17 כ"י Mosseri VII 16.1, שורה 4 (נרפס אצל אשור 2006: 291). במקור: 'ולא ישתמהא ולא ימד ידה עליהא בצ'רב'.
- 18 למשל, כ"י TS AS 146.4, מן המאה השלוש-עשרה; TS 12.129, שורה 6 (פורסט אצל פרידמן 1986: 58-61).
- 19 בכתובות מצויה התחייבות כללית של הבעל לפרנס ולכבד את אשתו. על התחייבות זו בכתובות רבניות, ראו: Friedman 1980: 1, 177-178; ובכתובות קראיות, ראו: Olszowy-Schlanger 1998: 191.
- 20 החכם הקראי אליהו בשייצי מביא תנאי זה בפרק העוסק בחוכות הבעל כלפי אשתו בנישואין (אדרת אליהו, דף קסא ע"ב), אך גם הוא אינו מזכיר סנקציות שיוטלו על בעל העובר על קוד התנהגות זה.
- 21 על תנאי זה בכתובות הקראיות, ראו: Olszowy-Schlanger 1998: 209.

נחזור להסכמי הקדם-נישואין. לעתים התנו שגם לבני משפחתו של החתן יהיה אסור להכות את האישה או להזיק לה:²² 'שאין לאמו ולא לאחותו ולא לאחר ממשפחתו זכות להיכנס אצל אשתו זאת ולא להציק לה ולא יעשוק אותה אחר מהם, ושהוא לא ירים ידו עליה להכותה'.²³

כאשר עלה הצורך ידע בית הדין לאכוף תנאי זה, כפי שעולה למשל מהליך הנזכר בתעודה מהשנים 1127-1138,²⁴ התואם גם את פסיקת הרמב"ם (משנה תורה, אישות כא, י). בהליך זה מינה בית הדין שתי נשים משכנותיה של האישה להעיד אם יעלו קולות קטטה ומריבה מביתה.²⁵ עדויותיהן של נשים אלו תהיינה קבילות, והאישה תוכל לתבוע את בעלה על סמך עדויות אלו. יש בידינו גם מעשי בית דין (היינו פרוטוקולים של דיונים משפטיים) שהטילו קנסות ועונשים אחרים על גברים שחרגו מהתנהגות ראויה.²⁶ במקרים אחרים הגיע קול מצוקתה של האישה עד 'ראש היהודים' עצמו, כמו שעולה למשל ממכתב שנשלח למצליח גאון (שימש בתפקיד בשנים 1127-1139), ובו מתארת אישה את סבלותיה מההתנהגותו הקלוקלת של בעלה ומתחננת לפני הגאון שיטפל בעניינה.²⁷

לא רק נשים סבלו מנחת זרועם של בעליהן. אנו מוצאים גם התחייבויות של הבעל שלא להרים ידו על הורי אשתו, כפי שעולה מהסכם קדם-נישואין שנכתב בעברית ובארמית: 'וקביל עלוהי שתהא אימה עמה בדירה אחת ואוכלת על שולחנו וניזונת מנכסיו ואין לו רשות לבזותה ולא להכותה ולא להקל בכבודה ולא להגביה ידו עליה';²⁸ ומהסכם קדם-נישואין אחר, בערבית-יהודית: 'התחייב שהוא לא יזיק לה [...] לא לה ולא לאחר מהוריה [...] ולא ירים ידו עליה להכותה'.²⁹

מתברר שגם נשים חרגו מההתנהגות הראויה ונקטו לעתים אלימות מילולית כלפי הבעל ובני משפחתו, כפי שעולה, למשל, מהסכם בין בעל לאשתו לאחר מריבה:

- 22 למשל בכ"י ENA NS 16.30 מתואר סבלה של אישה שעברה לגור בבית בעלה, שם ספגה השפלות שונות מצד החתן ומשפחתו (פורסם אצל פרידמן 1986: 261-263). וראו גם: כ"י TS 5.22 J 8, שורות 15-16 (נדפס אצל אשור 2000: מס' 8).
- 23 כ"י TS 13 J 2.22, הסכם בין בעל לאשתו (נדפס אצל Weiss 1970: 262-263). במקור: 'ליס לואלדתה ולא לאכתה ולא לאחד מן אהלה אלדכול לזוגתה דא ואנה לא ימכן מן אענאתהא ולא אן יצ'ימהא ואחד מנהם ואנה לא ימד ידה אליהא בצ'רב'.
- 24 כ"י TS AS 151.24 (נדפס אצל אשור 2006: 313-315).
- 25 הליך רומה יש גם אצל המוסלמים, וראו למשל: Fierro 2006.
- 26 למשל, כ"י TS 6 J 2.2; TS 8 J 19.2.
- 27 כ"י Mosseri V, 355. על תלונות כגון זו, ראו: Goitein 1967-1993, Vol. 3: 187-189.
- 28 כ"י JTS Marshall Case MS 8229 (אשור 2006: 288).
- 29 כ"י TS AS 151.24, שורות 8-9 (אשור 2006: 314).

ואל תבזה אותו בדבר רע וגני ולצות ולו וללא לקרוביו ואל תזכור אתו [תזכיר אותו] וקרוביו אלא לפי כבודם ואל תמרה אותו בדבר ומעשה שלא כהוגן.³⁰ תעודות אלו ואחרות מראות שאנשי חברת הגניזה, ולפחות חלקם, היו מעוניינים לצמצם את התופעה הכאובה של הכאת נשים בפרט ושל אלימות בחיי הנישואין בכלל.

תנאי זה ותנאי התנהגות אחרים נמצאו פה ושם, אך הם אינם נפוצים כמו תנאים אחרים. תנאי התנהגות אף אינם נכללים ברשימת התנאים 'המומלצים' שאישר ראש היהודים במצרים בתעודה שנכתבה בין השנים 1107 ו-1110 ופורסמה בידי פרידמן (1986: 62-65).³¹ לכן נראה שתנאים אלו הופיעו בשטרות השונים שנכתבו לפני הנישואין ביוזמתן של הנשים ומשפחותיהן, ולא היו תיקון של ראשי הקהילה.

לעומת תנאי ההתנהגות המופיע בהסכמי קדם-נישואין מן הגניזה, בשטרי נישואין של לא-יהודים מימי הביניים ממצרים ומחוצה לה, אנו מוצאים הצהרה כללית של הבעל המתחייב לנהוג כראוי עם אשתו. בשטר קופטי משנת 948 שנכתב בערבית,³² נשבע הבעל לאלוהים שבינו לבין אשתו ישררו חברות טובה ורעות יפה, ובהסכם נישואין מוסלמי ממצרים מן התקופה הפאטמית מתחייב הבעל להיטיב את חברותו ואת רעותו עמה (עם האישה).³³ בהסכם מוסלמי אחר שנמצא בגניזה (הסכם מפסטאט שנכתב בין השנים 1028 ו-1036), מצוין ש'יהיה עליו מורא האל הרם והנישא ביחס אליה, ויטיב חברותו עמה',³⁴ והסכם אחר משנת 1207 מוסיף 'כפי שציווה האל ישתבח בספרו היקר ומסורת אדוננו מוחמד יברך אותו האל'.³⁵

בשטרי הנישואין המוסלמיים מן התקופה לא נזכרת כל פעולת עונשין שתוטל על הבעל אם יכה את אשתו או יגה עמה שלא כראוי.³⁶ עם זאת, ממקורות הלכה

30 כך במקור העברי, כ"י מאוסף PER (פורסם אצל אסף 1943: 73-77, ללא ציון מספר מדף. אצל אשור 2006: 101 מספר המדף המצוין שם — PER 34 — שגוי); נזכר אצל פרידמן 1990: 4, הערה 15; דוד 2001: 134. וראו גם כ"י TS 13 J 2.22: 'ואנהא תחסן עשרתהא מעה כחסב מא יגב עלי מתלהא מן בנות ישראל מע אזואגהן' ו'ושהיא תיטיב רעותה עמו, כחובתן של בנות ישראל שכמוה עם בעליהן.

31 כ"י TS J 3.27.

32 Abbott 1941: 62, line 10.

33 Della Vida 1964: 65*, line 6.

34 כ"י TS 18 J 1.10, שורה 3 (Khan 1993: 193).

35 שורות 11-12, אצל Dietrich 1952: 126. וראו גם בהסכם משנת 892 (פורסם אצל גרוהמן 1994: 73, ובתרגום לאנגלית אצל Sonbol 2005: 167); בהסכם אחר ממצרים מן המאה השלוש-עשרה (בתרגום לאנגלית אצל Sonbol 2005: 169); ואף בשטר מוסלמי מספרד (ראו Hoenerbach 1965: 2).

36 ג'ונתן ברקי מזכיר את זכותו הבלעדית של הבעל המוסלמי לבחור אם לגרש את אשתו, ומציין כבדרך אגב שזכות זו מוגבלת לאותם מקרים שבהם התנתה האישה מראש שעל בעלה לגרשה

מוסלמיים שונים עולה שהיו שראו בחלק ה'מאוחר' (היינו, החלק של המוחר, שעתיד להיות משולם לאישה בעת גירושה) של הס'דאק (שטר הנישואין המוסלמי) מעין 'שטר חוב' המוטל על הבעל וישולם לאישה אם יתנהג הבעל שלא כשורה, או אם יעבור על תנאים אחרים (Rapoport 2000: 14-15). ממקורות מוסלמיים שונים מן התקופה הממלוכית, ואף מלפניה, עולה שבתי הדין השרעיים לא ראו בעין יפה הכאת נשים, ובמקרים רבים התערבו לטובת האישה וכפו על הבעל גירושין.³⁷ לסיכום, הן החברה היהודית והן החברה המוסלמית לא התייחסו בשלוות נפש לאלימות בתוך המשפחה, אך כל חברה בחרה להתמודד עם פגע זה בדרך אחרת: היהודים הרבניים דאגו, במקרים רבים, לכתוב בהסכם הקדם-נישואין תנאי מפורש המטיל פעולת עונשין על הבעל אם ינהג באלימות; המוסלמים, לעומת זאת, הגנו על האישה בדיעבד, וסייעו בידה להתגרש אם בעלה נקט אלימות. הימצאותו של תנאי כזה, וכן ציון מפורש של העונש הכספי שיוטל על הבעל בשטרות היהודיים-הרבניים שנכתבו לפני הנישואין, והיעדרם של אלה מתעוררות שמקורן בחברה הסובבת, מוביל אותי להשערה שתנאי זה, בצורתו זו, מקורו בהתפתחות יהודית פנימית. אפשר שתנאי זה נכתב במקרים שבהם היה ידוע שהחתן המיועד הוא אדם אלים, או כאשר היה חשש אמיתי שהוא ינהג באלימות.

תנאי המונוגמיה

תנאי המונוגמיה קבע שאסור לבעל לשאת אישה אחרת על אשתו ללא רשותה. תנאי זה החל להופיע במצרים דרך קבע ככתובות מתקופת כהונתו של מצליח גאון במשנה

בנסיכות מסוימות, כגון 'אם הוא מכה אותה' (Berkey 1999: 106). ברקי אינו מביא כל מקור לדוגמה זו ולא ברור לי אם הוא מסתמך על ספרות תאורטית, היסטורית או מקורות ספרותיים. תודתי לד"ר דניאלה טלמון-הלר על ההפניה למחקר זה. ד"ר יוסף רפופרט מציין שתנאים מפורשים המטילים קנס על הבעל אם יכה את אשתו או יתנהג עמה שלא כשורה היו נדירים למדי בקרב המוסלמים ומביא דוגמה אחת לתנאי כזה מן התקופה הממלוכית (Rapoport 2005: 76). אני מודה לו על שהפנה את תשומת לבי לכך. ד"ר יהושע פרנקל מסר לי שאכן טוק, שפעל ברמשק בתקופה הממלוכית, מזכיר אף הוא דוגמה אחת לפחות לתנאי כזה. אני מודה לו על מידע זה.

37 ראו למשל: Powers 2003: 31-35 (דוגמה משנת 1118). לדין נרחב בעניין זה ראו את מאמרה המצוין של מריבל פיירו (Fierro 2006), ובו דוגמאות רבות להתערבות כזאת. תודתי לד"ר פיירו על שהפנתה את תשומת לבי למאמרה זה. ד"ר יהושע פרנקל מסר לי עותק ממאמרו 'Family and Marriage in Late Mamluk Chronicles' העתיד לראות אור. המאמר מכוסס על הרצאה שנשא פרנקל בכנס בשנת 2007 והוא מביא בו דוגמאות נוספות להתערבות בתי הדין בניסיון לסייע לאישה מוכה, מן התקופה הממלוכית. תודתי נתונה לו.

ראש היהודים' (כאמור, הוא שימש בתפקיד בשנים 1127-1139). תנאי זה הופיע בשטרות שנכתבו לפני הנישואין ונדרון בהרחבה בשורת מחקרים.³⁸ פרידמן מציין ש'התחייבויות והסכמים שלא להרבות נשים בתוך חברה פוליגמית ידועים כבר מימי קדם [...] תנאים כאלה הופיעו בחוזה נישואין במזרח התיכון הקדום [...] והם ידועים גם מחוזים יוניים ממצרים' (פרידמן 1986: 28-32). מוחמד טאלבי (Talbi 1998: 444) מציין שבספרד ובצפון אפריקה נהגו אנשים להוסיף תנאי דומה לחוזה הנישואין של בנותיהם, ומצטט את דברי החכם המוסלמי אבן עטאר (שפעל בספרד ובצפון אפריקה, מת בשנת 1009) שהזכיר לשון התחייבות כזאת:

Lord So-and-So [...] hereby undertaketh, willingly and voluntarily, for the sake of her love and to strive for her happiness, not to take another wife but her, nor to take a concubine for his bed nor get such a one with child. And should he commit aught of the above, then matters are in her own hands, and she may repulse the intruding woman by contract [...]³⁹

טאלבי (Talbi 1998: 445-448) מוסיף ומביא כמה דוגמאות מספרות התקופה המעידות שתנאי זה נהג בפועל עד שהמונח 'מנהג קירואן' השתגר ומשמעותו הייתה 'איסור על לקיחת כמה נשים'.⁴⁰ ההיסטוריון אבן אל-אבאר (1199-1260), בספרו כתאב אל-חלה אל-סיראא (ספר המלבוש המוזהב), מספר שאבו ג'עפר אל-מנסור, לפני היותו ח'ליף, נשא לאישה נערה מקירואן ושמה אם מוסא (שממנה נולד בנו שעתיד להיות הח'ליף העבאסי אל-מהדי), והיה עליו לכתוב תנאים דומים בהסכם הנישואין שכתר

38 בתנאי המונוגמיה דן בעיקר מ"ע פרידמן, ראו מחקריו: פרידמן 1980; פרידמן 1986; Friedman 1972; Friedman 1976; Friedman 1981, ובהם ציין למקורות ערביים שרובם נזכרים להלן.

39 לצערי לא הצלחתי להניח ידי על המקור הערבי של ספרו של אבן עטאר כתאב אל-ות'אאק ואל-סג'לאח ונאלצתי להסתפק בתרגומו של טאלבי לאנגלית. תנאי זה נמצא בהסכמי נישואין מוסלמיים גם במאה השלוש-עשרה, ראו למשל אצל אבן תימיה: 'ען רג'ל תזוג' באמראה פשרט עליה ענר אל-נכאח אנה לא יתזוג' עליהא' ועל אדם שנשא אישה, והותנה עליו בזמן הנישואין שהוא לא יישא אישה אחרת עליה (אבן תימיה 1966-1961: 32: 164); 'עמן שרט אנה לא יתזוג' עלא אל-זוג' ולא יתסרא' ועל מי שהתנה שהוא לא יישא אישה אחרת על אשתו, ולא ייקח פילגש (אבן תימיה 1966-1961: 32: 166).

40 על תנאי קירואן ויחסו לתנאי המונוגמיה ראו פרידמן 1986: 28-29; Friedman 1972: 30. 39

עמה: 'וכאן אל-מנס'ור שרט להא אן לא יתזוג' עליהא ולא יתסרא וכתבת עליה בד'לך כתאבא' וּמְנִסְוֹר הַתְנָה עליה שלא יישא עליה אישה אחרת ולא ייקח עליה פילגש וכתבה היא זאת בהסכם.⁴¹ כפי שמציין טאלבי (Talbi 1998 : 446), תנאי המונוגמיה היה נפוץ בקירואן עד זמננו אנו. טאלבי מביא גם את הערתו של חֶסֶן חֶסְנִי עֶבְד אל-נְהַאב (1884-1968), המלמדת שתנאי זה הוא הסיבה שמעט מאוד גברים בקירואן נהגו לשאת כמה נשים.⁴²

בהסכם נישואין מוסלמי מן העיר אַשְמוּם שבמצרים משנת 892 אנו מוצאים תנאי מעניין. על פי תנאי זה מותר לבעל לקחת אישה נוספת על אשתו, אך לאישה הראשונה שמורה הזכות להחליט על גירושה של השנייה בכל עת שתרצה: 'ושרט [...] אן כל אמראה יתזוגהא עלא אמראהא עאישה [...] תקאם תלכ אל-מראה ביד עאישה תטלק כיף שאת מן אל-טלאק' (והתנה ... שכל אישה שיישא אותה על אשתו עאישה ... יהיו גירושי אישה זו ביד עאישה בכל עת שתרצה לגרשה).⁴³

נוסח התנאי בהסכמי הנישואין המוסלמיים רומה להפליא לנוסח התנאי בשטרות מן הגניזה, שטרות שנכתבו לפני הנישואין בערבית ובארמית. כך למשל נכתב בשטר מפסטאט משנת 1155:

ועוד קביל עלוהי נמי דלא למיסב עלה אתתה אחריתי (כלל) ודלא למישהי גבי אמתא דסניא קמה. ואו נאסיב עלה אתתה אחריתי (כלל) או דמשהי גביה אמתא דסניא קמה, קביל אנפשיה דלשקול לה מאוחרא דילה עד גמרא ולמכתב לה מאי דמיפטרא ביה מניה, אף על גב דאיהי בעיא למיפק ואיהו לא בעי לאפוקה. וועוד קיבל עליו גם כן שלא לשאת עליה אישה אחרת (כלל) ושלא להשהות אצלו שפחה השנואה עליה. ואם יישא עליה אישה אחרת (כלל) או ישהה אצלו שפחה השנואה עליה, מתחייב הוא לשלם לה את המאוחר שלה עד הגמר ולכתוב לה מה שתתפטר בו ממנו, אף על פי שהיא רוצה לצאת והוא אינו רוצה להוציאה.⁴⁴

41 אבן אל-אבאר 1963-1964, כרך 2: 339-340.

42 בספרד אנו מוצאים תנאי דומה בהסכם נישואין מוסלמי משנת 1297 (Hoenerbach 1965: 118): '[...] אלא יתזוג' עליהא ולא (יתסרא מעהא) 'ושלא יישא אישה אחרת עליה ולא ייקח פילגש (השלמה המהדיר).

43 גרוהמן 1994: 74.

44 כ"י TS 20.8 + TS 12.552 (פורסם אצל פרידמן 1986: 35, והערה 107). ברוך השטרות האחרים מן הגניזה מופיע תנאי זה בערבית-יהודית, ראו למשל כ"י Bodl. MS. Heb. f. 56, fol. 57, שורות 15-18: 'ואנה לא יתזוג עליהא ולא יבקי גאריה תכרהא ומתי פעל שי מן דלך כאן עליה אלקיאם במוכרהא ואטלאק סראחהא ועלי אנהא

כפי שציין פרידמן, תנאים המחייבים את הבעל שלא לקחת שפחה נמצאו כבר עשרות שנים לפני שהתחילו לכתוב בקביעות את תנאי המונוגמיה, ושילוב שני האיסורים – האיסור לקחת שפחה והאיסור לקחת אישה אחרת – משקף, לדבריו, 'את הכעיה הגדולה של פגע השפחות בחברה היהודית' (פרידמן 1986: 33). במקרים מסוימים אף נאלצו להתנות שאין הבעל רשאי לקחת שפחה לשם תשמיש המיטה, אף על פי שיש על כך איסור מפורש בהלכה.⁴⁵

ההלכה האסלאמית מתירה לאדם לקחת את שפחתו שלו לפילגש, אך אוסרת עליו, למשל, לשמש עם שפחתה של אשתו.⁴⁶ מתברר שלמרות ההיתר, גם נשים מוסלמיות לא ראו בעין יפה שהבעל שימש עם שפחתו, ובכמה מהסכמי הנישואין המוסלמיים הותנה בפירוש שאם ינהג הבעל כך, תוכל האישה לחייב אותו למכור את השפחה או לשחררה: 'וכל ג'אריה יתח'ד'הא עליהא [...] יכון ביעהא ביד אמראה [...] אן שאאת עתקת ואן שאאת כיעת פעתקהא וביעהא ג'איז עליה ולאום לה' ווכל שפחה שייקח נוסף עליה ... תהיה מכירתה ביד אשתו ... אם תרצה תשוחרר ואם תרצה תימכר. ושיחרורה ומכירתה יוטלו עליו ויחייבו אותו'.⁴⁷

פרידמן סבור 'שתנאי המונוגמיה הוא כראש ובראשונה התפתחות יהודית עצמאית',⁴⁸ וכן ש'כריכת השפחה השנואה בתנאי עם האישה השנייה, משקפת, על אף שורשיה במזרח הקדום, תופעה רחבה, המובנת רק על רקע תרבות החברה המוסלמית הדומיננטית' (פרידמן 1986: 41). ועוד הוא מוסיף ואומר: 'דעתי היא, שדוגמת החברה המוסלמית השפיעה על החברה היהודית בתקופת הגניזה וגרמה לכך שבעיית השפחות תגיע לממדים חדשים שלא היו כמותם בתקופת חז"ל' (פרידמן 1986: 292). נראה לי שמלשון התנאי בשטרות המוסלמיים, אלו שהביא פרידמן, ואלו שהוספתי כאן, אכן אפשר להביא סיוע לדבריו וליחס משקל רב להשפעת הסביבה המוסלמית על צמיחתו של תנאי זה אצל היהודים ועל הטמעתו בקרבם.

במחקרה העוסק בנשים ערביות כימי הביניים, שירלי גאטרי (Guthrie 2001: 14) משערת שתנאי זה (כמו תנאי נישואין אחרים) לא היה יכול להתפתח באופן עצמאי

אלמותרה ללאנפצאל' ושהוא לא יישא (אישה אחרת) עליה ולא ישהה שפחה שהיא שונאת. וכאשר יעשה דבר מזה עליו לשלם לה את המאוחר ויגרשה אף על פי שהיא המחליטה להיפרד (נדפס אצל אשור 2006: 200).

45 ראו אשור 2006: 284, הערת הפתיחה לעיל.

46 לסיכום העניין ולמקורות נוספים, ראו: Brunschvig, Robert, 2008. 'Abd', in: *The Encyclopaedia of Islam*, 2nd ed., 1: 24, 1.

47 גרוהמן 1994: 89. וראו גם אבן תימיה 1961-1966: 32, 169: 'וכל ג'אריה יתסרא בהא תעתק עליה' וכל שפחה שייקחנה לפילגש יהיה עליו לשחררה.

48 ראו בהרחבה: פרידמן 1986: 41-1.

מתוך האסכולה המאלפית השמרנית ששלטה בצפון אפריקה, ויש לייחס את התפתחותו לריבוי התרבויות והמנהגים בחברה האנדלוסית והצפון אפריקנית של התקופה. ואכן, כפי שמציין טלבי (Talbi 1998: 445-446), קיומו של תנאי זה בקירואן הוא החרג, ואין לראות בו את הנורמה המקובלת. אדרבא, גדולי החכמים המוסלמיים של התקופה יצאו נגד תנאי זה ונגד תנאים אחרים בנישואין: אבן טאלב (832-888), שהיה הקאדי בקירואן, התנגד לכתיבת תנאים בשטרי הנישואין, ואסר על כותבי שטרות, על עדים ועל הציבור בכלל, להשתתף בעריכת נישואין שנכתבו בהם תנאים כגון אלו.

אם כן, בעניין תנאי המונגמיה נהג הממסד היהודי אחרת מרעהו המוסלמי. המוסלמים ראו בתנאי זה חריג וניסו למנוע את מימושו, ולעומת זאת, לא מצאנו עדויות להתנגדות כזאת בקרב ראשי היהודים במצרים. אדרבא, העובדה שתנאי זה היה מקובל בכתובות ובשטרי נישואין יהודיים מוכיחה שראשי היהודים סמכו ידיהם עליו ובוודאי הכירו בחשיבותו.

תנאי בחירת מקום המגורים⁴⁹

בכמה שטרות מן הגניזה אנו מוצאים תנאי מגורים – תנאים שקבעו היכן יגורו בני הזוג ולמי מהם תהיה הזכות לקבוע זאת.⁵⁰ לעתים פרצו מריבות בין בני הזוג במהלך נישואיהם בסוגיית מקום המגורים, ולכן אנו מוצאים בגניזה גם הסכמים שנכתבו במהלך חיי הנישואין, ובהם מסכימים בני הזוג למי מהם תהיה הזכות לקבוע את מקום המגורים.⁵¹

מכיוון שהיה נהוג שהאישה היא שעוזבת את ביתה ועוברת להתגורר עם בעלה, לא היה צורך להתנות זאת בפירוש,⁵² וכאשר התנו תנאי על הזכות לבחירת מקום המגורים, בדרך כלל נתנו זכות זו לאישה, למשל: 'ויסכנהא בחית תכתאר' ו'ישכן אותה היכן שתבחר',⁵³ או 'ואן יכון סכנהא בידהא' ו'ושהיו מגוריה בידה'.⁵⁴ לעתים דרשה הכלה להתגורר בנפרד מאנשים אחרים מבני משפחת החתן שגרו באותו הבית. למשל, בשנת 1118, כאשר עמדה האישה סת אל נסב להינשא, היא טרחה

49 לסיכום נרחב של תנאי המגורים, ראו: Goitein 1967-1993, Vol. 3: 150-153.

50 ראו: אשור 2000: 56; אשור 2006: 109-116.

51 למשל, כ"י TS AS 147.122. במקרה זה נקבע שהאישה תוכל לבחור את מקום המגורים. וראו עוד דוגמאות אצל Goitein 1967-1993, Vol. 3: 153.

52 זה הסברו של גויטיין (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 150), וראו עוד: Kraemer 2002: 210.

53 כ"י TS J 5.21 (נרפס אצל אשור 2006: 320-321).

54 למשל, כ"י TS 12.121 (נרפס אצל אשור 2006: 244-246).

להוסיף להסכם הנישואין שלה, עוד לפני כניסתה לחופה, תנאי שקבע שאם לא תרצה לגור עם אחותו ואמו, בעלה יהיה חייב להעבירה למקום מגורים מיוחד רק לה: 'התחייב כלפיה בזמן הכניסה לחופה, שאם תמאס לגור עם אחיותיו ועם אמו עליו להעבירה ולשכנה במקום נפרד לעצמה בלעדיו'.⁵⁵ מקרה זה דומה לנזכר בדברי הרמב"ם: 'וכן היא שאמרה אין רצוני שיכנסו אצלי אמך ואחיותיך ואיני שוכנת עמהם בחצר אחת מפני שמריעין לי ומצדיקין לי שומעין לה, שאין כופין את האדם שישבו אחרים עמו ברשותו' (משנה תורה, אישות יג, יד).⁵⁶ ואכן, ראתה סת אלנסב את הנולד, ובחלוף כמה חודשים מנישואיה נפלה מריבה בין הנשים והיא תבעה מבעלה להעבירה לדירה אחרת. אמנם הבעל שכר לה מדור לעצמה, אך לבו היה חצוי: קשה הייתה לו הפרדה מבית אמו ואחותו, וקשה יותר היה לו תשלום השכירות, ולכן ביקש מאשתו שתחזור להתגורר עמן באותו הבית. סת אלנסב החליטה לפנות אל בית הדין שיפסוק בדבר, ובסופו של דבר הושגה פשרה. האישה הסכימה לחזור להתגורר בבית משותף עם אמו ואחותו של הבעל, אך קבעה תנאים לכך: היא תתגורר בקומה נפרדת מהן, ויהיה אסור להן להיכנס לדירתה אפילו כדי לקחת 'גפרור אחד'. נוסף על כך, היא תנהל את ביתה בעצמה, ולהן לא תהיה זכות להתערב במעשיה כלל. ואם תתלונן סת אלנסב שוב, ייאלץ הבעל להעבירה משם לבית אחר. אנו יכולים רק לנחש עד כמה טרח הבעל לשמור שאשתו תהיה מרוצה, ועל התמרונים הרבים שנאלץ לתמרן כדי שחס וחלילה לא תיתקל 'בטעות' באמו ובאחותו, שאותן לא אהבה במיוחד.

גם נשים מוסלמיות העדיפו לעתים שלא להתגורר עם משפחת הבעל: 'ען רג'ל שרט עלא אמראתה באל-שהוד אן לא יסכנהא פי מנזל אביה, פכאנת מדה אל-סכנא מנפרדה' [על אודות אדם שהתנה לאשתו בעדים שלא ישכן אותה בביתו של אביו, והייתה מתגוררת בנפרד במשך זמן מה].⁵⁷

בכמה הסכמים מן הגניזה נקבע שעל החתן לשכן את אשתו בשכונת יהודים. למשל: 'ואצלחו בינהמא בעד אן אשרט להא עלי נפסה אנה ינתקל בהא

55 כ"י TS 16.35 (נדפס אצל Weiss 1970: no. 68, התרגום הוא שלי, א"א). עוד פורסם ותורגם לאנגלית אצל Marmer 2000: 67-72. הנוסח המקורי הוא: 'קבל להא עלי נפסה וקת אלדכול אנהא אן כרהת אלסכן מע כואתה ומע ואלדתה כאן עליה אן ינקלהא ויסכנהא פי מכאן מפרד לנפסהא כארג' ענהם'.

56 אותו התנאי מופיע בכ"י TS AS 151.244: 'ואן יסכנהא פי מכאן מפרד יכצהא ולא ילזמהא [...] לא גריב מנה [ו]לא קריב בל תכון פי [מכ]אן מחייו להא' ושישכן אותה במקום נפרד שייחד אותו לה, ולא יחייב אותה ... לא זר לו וולא קרוב אלא תהיה במקום מיוחד לה' (נדפס אצל אשור 2006: 316-317).

57 אבן תימיה 1961-1966: 32: 168.

בין גיראן יהוד' ופייסו בין שניהם לאחר שהתנה לה על עצמו שהוא יעבור עמה לגור בין שכנים יהודים.⁵⁸

תנאי המגורים שנמצאו בגניזה נכתבו כנסיבות שונות, אך כאמור לעיל, בדרך כלל נקבעה זכותה של האישה לבחור את מקום המגורים, ואפשר לשער שתנאים אלו הגנו על האישה שהגיתוק ממשפחתה היה קשה עליה. לדברי ניסן רובין:

הלכות הקשורות למצב הלימינאלי מתמקדות בעיקר באשה. הסיבה הנראית לעין היא שהאיש נשאר באותה זהות משפחתית וקהילתית גם לאחר נישואיו, בעוד האשה חייבת להחליף את זהותה המשפחתית בזהות של משפחת בעלה [...] נוסף לכך, היא מחליפה את הזהות הקהילתית שלה כשהיא עוזבת את מקום מגוריה ועוברת לגור עם בעלה. חילופי זהות אלה מקשים על האשה בתקופת המעבר (רובין 2004: 161).

לעתים קרובות היו הכלות צעירות למדי, ללא ניסיון חיים של ממש.⁵⁹ ככל הנראה, זו אחת הסיבות שלעיתים נקבע שהכלה תתגורר עם הוריה (או עם אחד מהם).⁶⁰ מקרה אחר מייצג, ככל הנראה, פשרה בין הצדדים. פשרה זו קבעה שכני הזוג יתגוררו עם הורי הכלה כל עוד החתן רוצה בכך, אך אם יחליט החתן שאינו רוצה בכך, יהיה עליהם לעבור להתגורר במקום מסוים שנקבע מראש: 'ואלסכן מע ואלדיה טול מא אכתאר אלמקאם ענדהם ואן כרג מן ענדהם כאן עליה סכן ולא גירה' [המגורים עם הוריה כל זמן שהוא יבחר להישאר אצלם. אם הוא יצא מדירתם, הוא יהיה חייב להתגורר (עם אשתו); יש להניח שהסופר השמיט כאן שם מקום מסוים] ולא אחר זולתו.⁶¹

בתעודה אחרת הוסכם שהכלה תתגורר עם אמו של החתן, ככל הנראה כדי לסייע לה בעבודות היום-יום.⁶² במקרה דומה, שנכתב בארמית ובעברית, נקבע שהכלה תבחר את מקום המגורים, אך יהיה עליה להסכים להתגורר עם חמותה: 'וקביל עלויה נמי חתנא דנן שתדור כלתא דא בכל אתר דתתורעי באלקאהרה אלמעזיה וקביל על עצמו

58 כ"י TS AS 151.24, מן השנים 1127-1138 (גרפס אצל אשור 2006: 313-315). וראו גם: כ"י TS 6 J 1.12r, משנת 1159 (גרפס אצל אשור 2000: מס' 9).

59 ראו לעיל, הערה 5.

60 כ"י TS 10 J 27.3 (גרפס אצל אשור 2006: 238-239); כ"י TS NS J 378 (גרפס אצל אשור 2006: 232-234); כ"י JTS Marshall Case MS 8229 (גרפס אצל אשור 2006: 287-288).

61 כ"י Mosseri VII.10.1 (גרפס אצל אשור 2006: 288-289).

62 כ"י RNL Yevr.-Arab. I (Firkovitch II) 1700. f. 17b (גרפס אצל אשור 2006: 279-280).

גם כן החתן הזה שתדור הכלה הזאת בכל מקום שתדור בקהיר [...] וקבלה הכלה הנזכרת על עצמה שתדור חמותה עמה בבית אחר.⁶³ לעתים נקבעה זכותו הבלעדית של החתן לבחור את מקום המגורים, או שתנאי המגורים היה לטובתו: 'וס[כ]נהא בידה פי אי מוצ'ע אראד' [ומגוריה בידיו באיזה מקום שירצה].⁶⁴

בגניזה נמצאו עדויות רבות להסכמי נישואין בין בני זוג מערים שונות ואף ממדינות שונות.⁶⁵ למשל, בשטר מינוי שליח (היינו, שטר שבו האישה ממנה בא כוח מטעמה), שטר שנכתב בצור, מינתה הכלה את אביה לקדש אותה לאיש בפסטאט.⁶⁶ במקרה אחר נזכר שאביה של נערה קידש אותה לאיש במקום אחר.⁶⁷ במקרים אחרים – גבר שכבר הייתה לו אישה בעיר אחת, לקח לו אישה שנייה בעיר אחרת.⁶⁸

נישואין מסוג זה הובילו במקרים רבים לסכסוכים, ולכן התנו בהם תנאים מיוחדים שקבעו באיזו עיר יתגוררו, ולעתים אף קבעו הסדרים מיוחדים בנוגע לביקורי בני המשפחה מעיר המוצא. במקרים רבים נקבעו תנאים לטובת האישה שההתנתקות ממשפחתה וממקום הולדתה גרמו לה סבל רב.⁶⁹ במקרה מן המאה השלוש-עשרה נקבע שבני הזוג יתגוררו שנה בפסטאט ולאחר מכן יעזבו לעיר בלכיס, ושם תבחר האישה את מקום המגורים.⁷⁰ אפשר, אולי, לשחזר את הרקע לתנאי זה: החתן היה מכלבים והוא הגיע לפסטאט לקדש לו אישה. החתן הסכים להתגורר שנה בפסטאט (בדירה שתבחר הכלה), כדי שלא להרחיק את הכלה (שהייתה, כאמור, ככל הנראה צעירה למדי) ממשפחתה, ולספק לה את הזמן הדרוש להסתגל לחיי הנישואין. אפשר שלתנאי זה היה טעם נוסף – להגן על הכלה אם הנישואין לא יעלו יפה. כעבור שנה הוסכם שבני הזוג יעברו לבלכיס, ושם תבחר הכלה את מקום המגורים.

בשטר שידוכין אחד משנת 1132, בא החתן, שמוצאו מאלכסנדריה, לשדך את הכלה בעיר מגוריה, פסטאט.⁷¹ במקרה זה נקבע שבני הזוג יגורו בפסטאט, אך הכלה

63 כ"י TS 24.9 מן המאה השלוש-עשרה.

64 כ"י Bodl. MS. Heb. b. 3, fol. 9v (נדפס אצל אשור 2006: 204-205). לדוגמה אחרת ראו גם

כ"י TS 20.109 (נדפס אצל אשור 2006: 304-307).

65 ראו דוגמאות רבות אצל Goitein 1967-1993, Vol. 3: 56-61.

66 כ"י TS 13 J 25.20.

67 כ"י TS G 1.18 (נדפס אצל אשור 2006: 336-337).

68 לדוגמאות, ראו: פרידמן 1986: 240-205.

69 לתיאור געוועיה של כלה צעירה שהתנתקה ממשפחתה, ראו: Goitein 1967-1993, Vol. 3: 172.

70 במקרה אחר כתבה אישה על התעללויות שהיא עוברת בבית בעלה, כ"י TS 10 J 19.13.

(ראו: Kraemer 2002: 211).

70 כ"י TS AS 147.12 (נדפס אצל אשור 2006: 258-259).

71 כ"י TS 8 J 5.2 (נדפס אצל אשור 2000: מס' 11א).

התחייבה לנסוע עמו לבקר את משפחתו בתנאי שיחזירה לפסטאט כעבור חודש. בשאלה שנשלחה אל ר' יהודה הכהן בן יוסף (שהיה ידוע בכינוי 'הרב') באמצע המאה האחת-עשרה נזכר תנאי בכתובה שקבע שהכלה תהיה חייבת לעבור מעירה, צור, אל העיר עכו (כנראה עירו של החתן) בכל עת שהוא יחפוץ.⁷² בכתובה אחרת התחייב החתן להשאיר את אשתו בעיר מגוריה, צור, למשך שנה עד שיעתיקה לעיר עכו.⁷³ ייתכן שגם במקרה זה הסכים הזוג הצעיר להתגורר יחדיו בצור, קרוב למשפחת הכלה במשך שנה, כדי לאפשר לכלה הצעירה להסתגל לחיי הנישואין.⁷⁴ ואחרי שתחלוף השנה הסכימו שיעברו לעכו, ושם יתגוררו בבית השייך לאבי הכלה. עוד התנו שכאשר יגיעו הוריה של הכלה (ואפילו משפחתה כולה) לעכו, יוכלו האורחים להתגורר בבית זה. במקרים אחרים דאגו להוסיף לשטר שנכתב לפני הנישואין תנאי המגביל את חופש בחירתו של החתן את מקום המגורים. למשל, כאשר הסכים החתן שלא להעביר את כלתו ממניית זפתא לעיר אחרת: 'ואשרט אלארוס [...] עלי נפסה אנה לא ינקלהא מן מניה זפתא' [והתנה הארוס ... על עצמו שהוא לא יעבירה ממניית זפתא];⁷⁵ וכן במקרה אחר: 'ושיהיו מגוריה בפסטאט ולא בשום עיר אחרת'.⁷⁶

תנאי דומה לזה נמצא גם בשטרות מוסלמיים: [...] ולא יחרג'הא מן דארהא או מן בלדהא' [...] ולא יוציאנה מביתה או מעירה; 'ולא ינקלהא מן מנזלהא' [ולא יעבירה ממגוריה].⁷⁷ על העיסוק בסוגיית מגוריהן של הכלות הצעירות בחברה המוסלמית מעידה גם שאלה שנשאל החכם המוסלמי אבן תימיה: 'ען רג'ל תזוג' בנתא עמרהא עשר סנין, ואשרט עליה אלהא אנה יסכן ענדהם ולא ינקלהא ענהם' [על אדם שנשא נערה בת עשר שנים, והתנתה עליו משפחתה שהוא יתגורר אצלם ולא יעביר אותה מהם] (אבן תימיה 1961-1966: 32: 167).

באיזו רצינות התייחסו הגברים לתנאים אלו והאם נזהרו שלא לעבור עליהם? בכתב יד אחר מצאתי שאלה העוסקת באדם שבשל בעיות פרנסה נאלץ ללכת ולמצוא את פרנסתו בעיר אחרת, בניגוד לתנאי המפורש שהותנה בכתובת אשתו וקבע

72 כ"י TS G 2.57 (מובא אצל Friedman 1980, Vol. 2: 261-262).

73 כ"י TS 13 J 6.14 (פורסם אצל Friedman 1980, Vol. 2: 254-266).

74 כך מסביר גויטיין את נסיבות כתיבת התנאי הזה בכתובה זו (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 151). לדבריו שם תנאי דומה נמצא גם בהסכם נישואין מוסלמי אחר.

75 כ"י TS NS J 475 (נדפס אצל אשור 2006: 267-269). לכאורה עולה מתנאי זה שבני הזוג יוכלו להתגורר רק במניית זפתא, אך אפשר להבין את התנאי הזה גם אחרת – שלחתן יהיה אסור להוציא את אשתו מן העיר בכלל, ולא רק לשם מגורים.

76 כ"י Bodl. MS. Heb. f. 56, fol. 58 (נדפס אצל אשור 2006: 202-203). ובמקור: 'ואן יכון סכנהא במצר דון גירהא מן אלבלאד'.

77 אבן תימיה 1961-1966: 32: 164, 166.

שהאישה היא שתבחר את מקום המגורים. השואל ביקש לדעת אם אפשר לכפות על אשתו לעבור עמו למרות התנאי המפורש בכתובה. לצערנו, התשובה לא נשתמרה, אך עצם השאלה מוכיחה את חששו של אדם זה מלעבור על התנאים שנקבעו בכתובת אשתו.⁷⁸

בסוגיה זו של קביעת מקום המגורים נתקלו שתי החברות, המוסלמית והיהודית, בבעיות דומות. הנשים בשתי החברות נישאו בגיל צעיר למדי, וכדי להגן עליהן ראגו לשכנן סמוך למשפחתן. הדרך לעשות זאת הייתה התנאי המיוחד שהוכנס להסכמי הנישואין וקבע שבחירת מקום המגורים תהיה בידי האישה.

הגבלת חופש התנועה של בני הזוג⁷⁹

הגבלת חופש התנועה של הבעל

ממקורות חז"ל נראה שהבעל אינו חייב להשאיר לאשתו מזונות בצאתו למדינות הים והוא יכול להשאירה להתפרנס ממעשי ידיו. ואם פרנסתה אינה מספיקה, היא יכולה לתבוע אותו בבית דין.⁸⁰

בתקופת הגניזה עסקו חלק נכבד מיהודי הגניזה במסחר בין-לאומי כים התיכון, ומסוף המאה האחת-עשרה ואילך, השנים שרוב הסכמי הנישואין שמצאנו נכתבו במהלכן, עבר מרכז הכובד של המסחר הימי לסחר עם הודו. גויטיין (Goitein 1966: 338) מציין שבתעודות ספר הודו⁸¹ נזכרים מאות סוחרים, בעיקר בפרק זמן של שמונים שנה, משנות השמונים של המאה האחת-עשרה ועד שנות השישים של המאה השתים-עשרה. גויטיין מעריך את מספר היהודים הרבניים בפסטאט בשנות השישים של המאה השתים-עשרה בכ-3,300 נפש.⁸² מכאן עולה לכאורה ששיעור

78 כ"י ENA 2922.30a (נדפס אצל אשור 2006: 344-345). הרמב"ם נשאל שאלה דומה (ראו תשובות הרמב"ם, סימן רב) והשיב שמותר להוציא רק מכרך לכרך או מכפר לכפר כמותו, וראו: פרידמן 1986: 217.

79 תנאים אלו גורנו אצל גויטיין: Friedman 1974: 153-156; Goitein 1967-1993, Vol. 3: 90.

80 תוספתא, כתובות יב, ד. ועיינו: ליברמן 1995: 378-380.

81 החלק הראשון של ספר הודו הופיע בגרסתו האנגלית, ראו: Goitein and Friedman 2007, ושלושה כרכים ממנו הופיעו גם בעברית: גויטיין ופרידמן 2009; גויטיין ופרידמן 2010א; גויטיין ופרידמן 2010ב. חלק נוסף, ובו שלושה כרכים (מבוא, תעודות ומילון ערבית-יהודית), נמצא בשלבים מתקדמים של הכנה לרפוס.

82 Goitein 1967-1993, Vol. 2: 140-141. גויטיין מביא שם את הערכתו של בנימין מטווללה, שביקר בעיר בשנת 1168, שמספרם היה 7,000 נפש לערך, אך מעיר שאין לסמוך על נתונים אלה.

היהודים שעסקו בסחר בין-לאומי היה גבוה יחסית, ובעלים רבים נהגו לצאת למסעות עסקים ולהיעדר מביתם תקופה ארוכה.⁸³ אם הבעל לא דאג להשאיר פרנסה מספקת, נאלצה האישה להישען על משפחתה שלה בכל תקופת היעדרותו. למשל, בשאלה שנשלחה לדיין יצחק וכן ששון,⁸⁴ מתואר מקרה שבו יצא הבעל למסע מבלי שהשאיר מזונות לאשתו ואביה נאלץ לזון אותה. ובתשובות הרמב"ם (סימן לד, מה) מתוארות תלאותיה של אישה שבעלה נטש אותה בהיותה מטפלת בתינוק קטן, ולא השאיר לה פרנסה מספיקה.⁸⁵ תלאותיה של אישה אחרת, שלא ידעה מתי יחזור בעלה מתוארות במכתב שנשלח לבעל בהיותו במסע.⁸⁶ לעתים נעלמו הבעלים לבלי שוב, בהותירם את נשותיהם עגונות.

על רקע מציאות חברתית זו נהגו לכתוב תנאי נסיעות בשטרות שנכתבו לפני הנישואין. תנאי זה הגדיר במפורש את משך היעדרותו של הבעל, ובמקרים אחרים אף קבע שעל הבעל לבקש את רשות אשתו לפני צאתו למסע כזה או לכתוב לה 'גט זמן' – גט שייכנס לתוקף אם לא ישוב עד פרק זמן שנקבע לפני צאתו למסע.⁸⁷ 'ושהוא לא ייסע ממנה מחוץ למצרים אלא ברצונה',⁸⁸ 'ולא יסאפר אלי אלשאם ואלימן ואלאמכנה אלבעידה אלא חתי יכתב להא גט זמן' ו'ולא ייסע אל ארץ ישראל/סוריה ואל תימן והמקומות הרחוקים אלא לאחר שיכתוב לה גט זמן'.⁸⁹ בהסכם אירוסין בכתב ידו של חלפון בן מנשה הלוי (פעל בשנים 1100–1138), נכתב גם שהבעל אינו רשאי לחייב את אשתו לנסוע עמו אם לא תרצה בכך.⁹⁰ במקרים אחרים נקבע במפורש שלבעל אסור להיעדר מביתו כלל, או לחלופין עליו לקחת את אשתו עמו, אם תרצה בכך, או להשאיר לה סכום כסף מספיק לפרנסתה.⁹¹

83 Goitein 1967-1993, Vol. 3: 262; קרמר 1995: 165.

84 כ"י ENA 2558.25.

85 עוד על מקרים כאלה, ראו: פרידמן 2010: 162–167.

86 כ"י TS 18 J 2.10 (פורסם אצל גויטיין 1980א: 265–267).

87 על גט זמן, ראו: רוד 2001: 270–292, וראו שם דוגמאות נוספות למצבים שבהם התחייב הבעל לכתוב גט זמן לאשתו.

88 כ"י Bodl. MS. Heb. f. 56, fol. 46v (נרפס אצל אשור 2006: 191–193). במקור: 'ואנה לא יסאפר עונה כארג ען דיאר מצר אלא ברצאהא'.

89 כ"י TS NS 224.52 (נרפס אצל אשור 2006: 228–230). לדוגמאות נוספות ראו: כ"י TS NS J 378 (לעיל, הערה 60); כ"י TS 10 J 28.9 (נרפס אצל פרידמן 1986: 88–91).

90 כ"י JRL B 3001; קביעה דומה מצויה בכ"י TS NS J 226 משנת 1244: 'ואן אלכלה מא תסאפר מן מצר' ו'שהכלה לא תיסע מפסטאט'.

91 כ"י TS NS J 378 (לעיל, הערה 60), נוסף על כתיבת גט זמן, הוטל על הבעל להשאיר סכום כסף המספיק לפרנסת אשתו; TS 24.75 (נרפס אצל אשור 2006: 321–324) – שם נקבע שכאשר תצטרף האישה לנסיעה יפקירו את הנדוניה בבית הדין; כ"י TS NS 321.100 נקבע

עם זאת אנו מוצאים בתעודות הגניזה גם מסמכים שמופיעים בהם תנאים המתיירים לבעל לנסוע בכל עת שיחפוץ, או מחייבים את האישה לנסוע עמו.⁹² אם נסע הבעל לעיר גדולה, הוא היה עשוי להצדיק דרישה שאשתו תצטרף אליו בטענה שהעיר הגדולה מעמידה פיתויים רבים: 'אלעזובייה ללאחראר ודוי אלעפה פי אלקאהרה צעבה ג'דא' והחיים בקהיר בלי אישה קשים מאוד לכשרים ולצנועים.⁹³

לפי טאלבי (Talbi 1998: 418), מדברי החכם המוסלמי אבן אל-עטאר (תחילת המאה האחת-עשרה) עולה שבהסכמי נישואין מוסלמיים רבים טרחו הנשים להוסיף תנאים המבטיחים שבעליהן ימשיכו לתמוך בהן מבחינה כלכלית בצאתם למסע, ואף הגבילו את פרק הזמן שבו מותר לבעל להיעדר מביתו וקבעו שאם לא ישוב הבעל עד הזמן שנקבע, יפורקו הנישואין. הזמן המקובל היה חצי שנה, אך אם הבעל עלה לרגל לקיים את מצוות החג' התירו לו להיעדר פרק זמן ארוך יותר – שלוש שנים.⁹⁴ ואכן, תנאי דומה נמצא בהסכם נישואין מוסלמי מספרד משנת 1297: 'ולא יר'יב ענהא ר'יבה מתס'לה קריבה ולא בעידה טאעאז או מכרוהא אכת'ר מן סתה שהור אלא פי סביל אלחג' אלא מכה' ולא ייעדר ממנה היעדרות מתמשכת, קרובה או רחוקה, ברצון חופשי או בכפייה, יותר משישה חודשים, אלא לצורך מצוות החג' אל מכה' (Hoenerbach 1965: 118).

הגבלת חופש התנועה של האישה⁹⁵

המשנה (כתובות ז, ד-ה) מטילה סייגים על יכולתו של הבעל להגביל את חופש תנועתה של אשתו:

המדיר את אשתו שלא תלך לבית אביה – בזמן שהוא עמה בעיר –
חודש אחר יקיים, ושניים – יוציא וייתן כתובה; [...] המדיר את אשתו
שלא תלך לבית האבל, או לבית המשתה – יוציא וייתן כתובה, מפני
שנועל בפניה. ואם היה טוען: משום דבר אחר – רשאי [...]

שכאשר יצא הבעל למסע עליו לספק לאשתו מזונות שיספיקו לכל תקופת היעדרותו. לבעל מותר להיעדר חודש בלבד, ועליו להישאר בביתו שבועיים לפחות לפני צאתו למסע נוסף.

92 כ"י TS 8 J 5.7 (גרפס אצל אשור 2006: 220-221); TS 8 J 4.22v (גרפס אצל אשור 2006: 241-242). ככ"י TS 8 J 5.2a-b (גרפס אצל אשור 2000: מס' 11), התחייבה האישה להצטרף לבעלה כאשר יבקר את משפחתו, אך עליו להחזירה לפסטאט אחרי חודש.

93 כ"י Mosseri 197 [L 195] II. (פורסם אצל Goitein 1982), וראו: פרידמן 1986: 92.

94 וראו עוד: Talbi 1998: 416-420.

95 על הגבלת חופש התנועה של האישה, ראו: Goitein 1967-1993, Vol. 3: 154-156; Friedman 1974: 87-92. עניין זה נדון לאחרונה דיון מקיף אצל גרוסמן 2001: 174-185, ושם הרחיב את דיונו גם למקורות מאירופה.

המשנה אומרת במפורש שאסור לבעל למנוע מהאישה מללכת אל משפחתה, או מלהשתתף באירועים חברתיים, כגון אבל או משתה. אולם מה באשר להגבלת תנועתה במקרים אחרים? כך קבע הרמב"ם (משנה תורה, אישות יג, יא):

לפי שכל אשה יש לה לצאת ולילך לבית אביה לבקרו, ולבית האבל ולבית המשתה לגמול חסד לרעיותיה ולקרובותיה כדי שיכואו הם לה, שאינה בכית הסוהר עד שלא תצא ולא תבוא. אבל גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד, פעם בחוץ פעם ברחובות, ויש לבעל למנוע אשתו מזה. ולא יניחנה לצאת אלא כמו פעם אחת בחודש או פעמים בחודש כפי הצורך, שאין יופי לאשה אלא לישיב בזוית ביתה שכך כתוב כל כבודה בת מלך פנימה.⁹⁶

נחזור כעת לתעודות הגניזה עצמן, המאפשרות לנו להציץ אל מה שהיה נהוג בפועל באותה תקופה. במקצת התעודות התנה הבעל שאשתו לא תצא ממקומה אלא ברשות: בהסכם בין בעל ואישה לאחר מריבה מן המאה העשירית,⁹⁷ התחייבה האישה 'שתהא עומדת לפניו בביאתו וביציאתו [...] ואל תצא מביתו דלא [שלא] לפי רשותו'. בהסכם אירוסין אחר קיבלה האישה על עצמה תנאים מגבילים,⁹⁸ ולפיהם יהיה מותר לבעלה לנעול אותה בבית ולמנוע ממנה לצאת בכל עת שירצה, ולה יהיה אסור לבוא אליו בטענות על כך. קשה לשער מה הביא את האישה להסכים לתנאים משפילים כאלה, אך העובדה שבעלה דרש לעגן את דרישותיו אלו בהסכם מפורט מוכיחה שדרישות אלו לא היו נורמה מקובלת.

בהסכמים אחרים הוכרה זכותו של הבעל להגביל את תנועתה של אשתו, אך זכות זו הוגבלה ולאישה היה מותר לצאת למקומות מקובלים, למשל: 'אלתזם להא עלי

96 פרידמן (Friedman 1974: 91-92) וגרוסמן (גרוסמן 2001: 179-180) משערים שדברים אלו מייצגים את המציאות ההברתית בזמנו של הרמב"ם. עוד באותו עניין ראו הערתו של גויטיין בסוף מאמרו של פרידמן, עמ' 102, וראו עוד: Goitein 1967-1993, Vol. 3: 153.

97 כ"י PER (פורסם אצל אסף 1943). וראו גם כ"י TS 6 J 2.2 בכתב ידו של יפת בן דוד החזן (שנות פעילותו 1007-1057). תנאי רומה נמצא בכ"י Mosseri VII 10.1 מן השליש הראשון של המאה השתים-עשרה (נדפס אצל אשור 2006: 288-289). וראו גם כ"י TS NS J 185(f). כתב היד קרוע, אך אפשר לקרוא: '[...] אלמואצ'ע אלא באמרה' (ולא תצא) אל שום מקום מכל המקומות אלא בציוויון; כ"י TS 16.246: 'ואלשרט עליהא אנהא לא תכרג מן אלבית אלא ען אמרה' (התנאי עליה שהיא לא תצא מן הבית אלא בציוויון).

98 כ"י TS 8 J 5.7, תעודות בכתב ידו של חלפון בן מנשה הלוי מן השנים 1100-1138 (נדפס אצל אשור 2006: 220-221).

נפסה אנה לא ידכר להא בית פרץ' ולא ימנעהא אלדכול ואלכרוג' אלי אלמואצ'ע אלמטלקה למצלחאת(?) בנות ישראל אל-כשרות מעה(?) ולא אלי אלכניסה ואלחמאם ואלהנא ואלעזא ואל כרוג' לשרי כתאן וביעה ולא ימנעהא איצא אלמצ'י אלי בית אכתהא ואפתקאדהא וזיארטהא פי כל וקת תכתאר' וקיבל על עצמו שהוא לא יזכיר שיש לה חובה להישאר בבית, ולא ימנע ממנה את הכניסה והיציאה לכל מקום שמותר לראויות שבבנות ישראל הכשרות שכמוה, ולא אל בית הכנסת ואל המרחץ ואל אירועים שמברכים בהם על שמחה או מנחמים אבליים. ואת היציאה למכור ולקנות אריגים. ולא ימנע ממנה גם כן את ההליכה אל בית אחותה לראות מה שלומה ולבקרה בכל זמן שתמצאה.⁹⁹ אפשר שהמריבה בין בני הזוג פרצה מכיוון שהבעל נהג למנוע מאשתו לצאת למקומות האלה, ולכן טרחה היא לצייןם כאן במפורש. במקרה זה הסכסוכים בין בני הזוג הובילו מאוחר יותר לגירושיהם.¹⁰⁰

כאמור, זכותו של הבעל היהודי להגביל את תנועתה של אשתו אינה חדר-משמיעת, והמקורות התלמודיים חלוקים בעניין זה. בתעודות הגניזה, כפי שהראיתי, מופיעה זכות זו, אך מסגרתה מצומצמת ומוגבלת למדי. את הדרישה להוסיף תנאים אלו אפשר להבין על רקע הנורמות שרווחו בסביבה המוסלמית. זכותו של הבעל להגביל את חופש תנועתה של האישה הייתה מוכרת ומקובלת בחברה המוסלמית. דבר זה נלמד מן המסופר בקוראן על נשותיו של מוחמד: 'נשות הנביא, אתן אינכן ככל אישה. על כן, אם יראת אלהים בלבכן, הימנענה מדיבור מתחנחן, פן יתעורר חשקו של זה אשר פשה הנגע בלבן, ודברנה בדרך ארץ, והסתופפנה בכתיכן, ואל תצגנה עצמכן לראווה כדרך שהציגו בימי הג'אהליה הראשונה [...]'¹⁰¹ אבן אל-חאג', שפעל

99 בכ"י TS 8 J 29.13 (מתורגם לאנגלית אצל Goitein 1979: 54 ונדרן אצל Goitein 1967-) Mosseri VII 16.1 בכ"י TS NS 226.48; בכ"י 216-217 Vol. 3: 1993, ובהסכם דומה בכ"י 293-291, הסכם קרם-נישואין בכתב ידו של חלפון בן מנשה הלוי הנדרן אצל גויטיין כדוגמה לתנאים שנועדו לפתור כעיות הקשורות ליחסים שבין החתן למשפחת הכלה (Goitein 1967-1993, Vol. 3: 174). בכ"י TS Misc. 26.61 (נדרס אצל Friedman 1974: 90, 100) מופיע תנאי דומה בחלקה התחתון של כתובה מאותו זמן. לדוגמאות נוספות, ראו: אשור 2006: 119-122.

100 ראו Goitein 1967-1993, Vol. 3: 216-217.

101 הקוראן, סורת המחנות, 33: 32-33 (בתרגומו של רוכין 2005). וראו גם מסורת שנשמרה בספרות החרדית' על בעל שנעל את אישתו כביתו ואסר עליה אפילו לדרת לקומה התחתונה לבקר את הוריה. כאשר אבי האישה נפטר שלחה האישה בקשה למוחמד שיתיר לה לצאת להשתתף בלוויה, אך הוא סירב. מסורת זו ומסורות אחרות נזכרו אצל: גרוסמן 2001: 176-177; Friedman 1974: 104; Goitein 1970: 104.

בקהיר בתחילת המאה הארבע-עשרה, מביא מסורת שלפיה מותר לאישה לצאת מביתה שלוש פעמים בחייה: בפעם הראשונה – לבית בעלה ביום נישואיה, בפעם השנייה – ללוויות הוריה ובפעם השלישית – ללווייתה שלה.¹⁰² הגבלת תנועתה של האישה לא הייתה שמורה רק לבעל, וגם השליטים המוסלמים עצמם הטילו לעתים גזרות ובהם גם הדרת הנשים מן המרחב הציבורי. למשל הח'ליף הפאטמי אל-חאכם אסר על נשים לצאת מבתיהן גם לקניות בשוק או לבתי המרחץ. כדי לאכוף איסור זה אף אסר אל-חאכם על הסנדלרים לתפור נעלים לנשים.¹⁰³

למרות נורמות אלו דאגו נשים מוסלמיות להוסיף לשטרי הנישואין שלהן סעיף האוסר על בעליהן למנוע מהן לבקר את משפחותיהן, או למנוע ממשפחותיהן לבקרן: 'ולא ימנעהא מן אהלהא ולא ימנע אהלהא מנהא' ו'לא ימנע ממנה (לבקר) את משפחתה ולא ימנע ממשפחתה לבקרה'.¹⁰⁴

הגברים בחברה היהודית ראו גם כן בחופש התנועה של האישה 'פריצות', על אחת כמה וכמה לאור הנהוג בסביבה המוסלמית, ולכן טרחו להוסיף מראש בשטר סעיף שאפשר להם להגביל את חופש התנועה של נשותיהם. לעומת זאת, הנשים חששו שבעליהן יושפעו מן הנורמות שרווחו בחברה הסובבת ולכן דאגו מראש לצמצם את יכולתם להגביל את תנועתן. כך מעידה הגניזה על נשים שנהגו בחופשיות, הן בחיי הכלכלה, הן בחיי החברה והן בחייהן האינטימיים. דוגמה כזאת היא אשת העסקים וחשה שהייתה מעורבת בסחר הבין-לאומי, אישה שחייה יוצאי הדופן זכו לסקירה מקיפה אצל גויטיין.¹⁰⁵

עד כמה הייתה תופעה זו – הגבלת חופש תנועתה של האישה – נפוצה? פרידמן משער שתופעה זו הייתה נפוצה יותר מכפי שאפשר ללמוד מתעודות הגניזה המעטות העוסקות בכך. לדעתו, נשים רבות קיבלו על עצמן הגבלות תנועה כאלה ואחרות והסכימו להן בלי שהיה צורך לכתוב תנאי מיוחד בשטר שנכתב לפני הנישואין.¹⁰⁶ לאור התעודות הנוספות שבהן נמצא תנאי הגבלת תנועה, תעודות שהצגתי כאן ושנתגלו אחרי שכתב פרידמן את הדברים, נראה לי שאפשר לומר שאבחנתו של פרידמן נכונה, ואכן הייתה זו תופעה נפוצה למדי.

Lutfi 1991: 99 102

Lutfi 1991: 101 103

104 גרוהמן 1994: 89, תעודה משנת 902.

105 Goitein 1967; Goitein 1967-1993, Vol. 3: 346-352; Kraemer 2002: 192 גם מקורות ערביים מעידים שה'אידיאלי' של הפרדה בין המינים לא יושם במלואו. לדוגמאות מן התקופה האיובית, ראו: טלמון-הלר 1999; ומן התקופה הממלוכית ראו למשל: Frenkel 2005: 414. אני מודה לשניהם על שהפנו את תשומת לבי למחקריהם אלו.

Friedman 1974: 91; Friedman 1980a: 130 106

סיכום

לפני שבני הזוג נישאו זה לזו נהגו אנשי חברת הגניזה לכתוב הסכמים ובהם תנאים שונים שיחולו במהלך חיי הנישואין. מטרתם של תנאים אלו הייתה להעמיד בפני הנשים בחברת הגניזה דרכים להתמודד עם התנהגות קלוקלת של הבעל, התנהגות שהידרדרה לעתים לכדי אלימות כלפי האישה. בין התנאים שנכתבו בהסכמי קדם-נישואין אלו אנו מוצאים תנאים שתפקידם היה לתרום לחיזוקו של התא המשפחתי. מדובר בתנאים שעסקו בהתנהגות הבעל והאישה, בהגבלת תנועתם, תנאים שקבעו מראש למי הזכות לקבוע את מקום המגורים ותנאים אחרים שהסדירו מראש את יחסיו של כל אחד מבני הזוג עם משפחתו של רעהו.

תנאים אלו ברוכם לא היו מיוחדים לקהילה היהודית הרבנית במצרים, ותנאים כמותם ודומים להם נמצאו, בדרך כלל, גם בקהילות האחרות. במקרים רבים לשון התנאי בחברה אחת הייתה שיקוף של לשון התנאי בחברה האחרת. השאלה אם אחת מן החברות העתיקה, או שאלה, מרעותה, או שמא הייתה התפתחות מקבילה אצלן או שתיהן שאבו ממקור חיצוני אחר, היא שאלה נרחבת ואינני מתיימר להציע לה תשובה (אם יש כזאת). מטרתי הייתה להציג את קווי הדמיון והשוני בין שתי החברות בסוגיות שבהן דנתי באופן כללי. שתי החברות חלקו מרחב תרבותי אחד והתמודדו עם בעיות דומות ומן הסתם הציעו פתרונות דומים. אסקור בקצרה את עיקרי הממצאים:

התנאי הראשון שעסקתי בו הוא תנאי התנהגות. חקר הסכמי קדם-נישואין מן הגניזה מלמד שבחברה היהודית נהגו לעתים לכתוב שם תנאי המטיל קנס על הבעל אם יכה את אשתו או יתנהג כלפיה באופן לא הולם. אצל המוסלמים, לעומת זאת, לא מצאתי תנאי כזה, אך בתי הדין נהגו להתערב אם האישה התלוננה על אלימות, ובמקרים רבים אילצו את הבעל להתגרש ממנה.

אשר לתנאי המונוגמיה – ריבוי נשים היה תופעה נפוצה הן אצל היהודים הן אצל המוסלמים, ולכן דאגו נשים רבות, הן יהודיות הן מוסלמיות, להגביל מראש את יכולתו של הבעל לקחת אישה נוספת או לשמש עם שפחתו. ראשי היהודים סמכו ידיהם על תנאי זה והוא נמצא בהסכמים רבים. אצל המוסלמים נמצא תנאי זה בעיקר בקירואן. התנאי עורר התנגדות בקרב פוסקי הלכה מוסלמים רבים, והם ניסו למנוע את כתיבתו בשטרי הנישואין.

בשתי החברות, הן זו היהודית הן זו המוסלמית, נקבע כלל דומה בסוגיית בחירת מקום המגורים. בדרך כלל נקבעה זכותה של האישה לבחור את מקום המגורים, מבלי שהיה צורך לטרוח ולציין שמלכתחילה הייתה זכות זו שמורה לגבר. הדיון בהגבלת חופש התנועה של בני הזוג העלה שבני הזוג נהגו להגביל זה את חופש תנועתו של רעהו, או להטיל עליה סייגים, מסיבות שונות. רבים מן הגברים

הגנה על זכויות האישה על פי הסכמי נישואין

עסקו במסחר ובשל כך נעדרו מבתיים פרקי זמן ארוכים, ולעתים נעלמו לבלי שוב. כדי שלא להישאר עגונות דרשו הנשים שכני זוגן 'יכתבו' תנאי נסיעות' המגביל את משך היעדרותם וקובע שאם אלו לא ישובו בזמן שנקבע יהיו הנשים גרושות. הגברים דרשו אף הם להטיל מגבלות שונות על חופש התנועה של נשותיהם, וייתכן שעשו זאת בהשפעת הנורמות שרווחו בחברה המוסלמית. תנאים כאלה נמצאו גם בתעודות מוסלמיות.

כאמור, התנאים שנכתבו בהסכמי קדם-נישואין שנמצאו בתעודות הגניזה מלמדים אותנו על הדרכים ששימשו את אנשי חברה הגניזה להגן על האישה מפני התנהגות בלתי הולמת של בעלה. הדמיון בין הממצאים העולים מתעודות הגניזה לבין אלה העולים מהמקורות הערביים מן התקופה, מוביל אותי למסקנה נוספת – שראוי לחוקר העוסק בחיי המשפחה בארצות האסלאם בימי הביניים לנצל את מקורות הגניזה לצד המקורות הערביים כדי לקבל תמונה שלמה ומדויקת. למרות השוני במעמדו המשפטי של מוסד הנישואין בשתי החברות, תעודות הגניזה יכולות לתרום רבות להבנת חיי המשפחה בחברה המוסלמית בפרט, ולהבנת חיי היום-יום בחברה זו בכלל.¹⁰⁷

ביבליוגרפיה

אוספי כתבי יד

Bodl	Bodleian Library, Oxford
ENA	E. N. Adler Collection, JTS, New York
JRL	John Rylands Library, Manchester
JTS	Jewish Theological Seminary of America, New York
Mosseri	The Jacques Mosseri Genizah Collection at Cambridge University Library
PER	Papyrussammlung Erzherzog Rainer, Österreichische Nationalbibliothek, Vienna
RNL	Russian National Library, St. Petersburg
TS	Taylor-Schechter Collection, Cambridge University Library

107 ראו עתה את ביקורתו של פרידמן (Friedman 2006) על ספרו של גואו (Gou 2004). מאמר זה הוא דוגמה לניצול יתרונותיהן של תעודות הגניזה, הן לפירוש מונחים יחידאיים המופיעים בתעודות ערביות, הן לתיקון שיבושי קריאה (הנובעים גם מחסרונן של נקודות דיאקריטיות בכתבי היד הערביים מימי הביניים), ולחשיבות העיון המקביל לחקר החברה.

רשימת מקורות:

- אבן אל-אבאר, מחמד בן עבד אללה, 1963-1964. כתאב אל-חלה אל-סיראא, בירות: דאר אל-נשר אל-ג'אמעין.
- אבן תימיה, אחמד, 1961-1966. מג'מוע פתאוא, אל-קאהרה: מכתבת אבן תימיה לטבאעה ונשר אל-כתב אל-סלפיה.
- אסף, שמחה, 1943. 'פיתום ודמסיס', בתוך: ד' פרענקיל (עורך), ספר היובל לכבוד פרופיסור אלכסנדר מארכס, ניו יורק: עלים לביבליוגרפיה וקורות ישראל, 37-87.
- אשור, אמיר, 2000. שידוכין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית, חיבור לשם קבלת תואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- אשור, אמיר, 2006. שידוכין ואירוסין על-פי תעודות מן הגניזה הקהירית, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- בלאו, יהושע, 1995. דקדוק הערבית-היהודית של ימי-הביניים, מהדורה שנייה, ירושלים: מאגנס.
- בלאו, יהושע, 2006. מילון לטקסטים ערביים-יהודיים מימי הביניים, ירושלים: האקדמיה ללשון העברית והאקדמיה הלאומית למדעים.
- בן-ששון, מנחם, 1998. 'יהודים מול מאורעות 1019-1020 בדמשק וקאהיר (עיון ראשון בעקבות עדות חדשה מן הגניזה)' בתוך: עזרא פליישר ואחרים (עורכים), משאת משה: מחקרים בתרבות ישראל וערב מוגשים למשה גיל, ירושלים: מוסד ביאליק, 103-123.
- גויטיין, שלמה דב, 1980א. היישוב בארץ-ישראל בראשית האיסלם ובתקופת הצלבנים לאור כתבי הגניזה, ירושלים: יד בן צבי.
- גויטיין, שלמה דב, 1980ב. 'חיי אבותינו לאור כתבי הגניזה', תעודה א: 7-19.
- גויטיין, שלמה דב ופרידמן, מרדכי עקיבא, 2009. ספר הודו א – יוסף אללברי סוחר-הודו הגדול, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים: מכון בן-צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן.
- גויטיין, שלמה דב ופרידמן, מרדכי עקיבא, 2010א. ספר הודו ג – בן יג'ו סוחר ויצרן בהודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים: מכון בן-צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן.
- גויטיין, שלמה דב ופרידמן, מרדכי עקיבא, 2010ב. ספר הודו ב – מצ'מון נגיד ארץ תימן וסוחר-הודו, תעודות מגניזת קהיר, ירושלים: מכון בן-צבי וקרן הרב דוד משה ועמליה רוזן.
- גרוהמן, אדולף, 1994. אוראק אלברדי אלערביה, אל-קאהרה: דאר כתאב אלמס'ריה.
- גרוסמן, אברהם, 1990. 'יחסם של חכמי ישראל בימי הביניים אל הכאת נשים (מאות 13-18)', דברי הקונגרס העולמי העשירי למדעי היהדות, כרך ב, א: 117-124.

- גרוסמן, אברהם, 1995. 'אלימות כלפי נשים בחברה היהודית הים-תיכונית בימי הביניים', בתוך: יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 183-207.
- גרוסמן, אברהם, 2001. **חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר.
- גרוסמן, אברהם, 2002. 'האישה במשנתו של ר' מנחם המאירי', ציון סז: 253-291.
- גרוסמן, אברהם, 2005. "'והוא ימשל כך': זכות הבעל להכות את אשתו למטרת "חינוך"', בתוך: רבקה הורביץ ואחרים (עורכים), **ספר זיכרון לפרופסור זאב פלך ז"ל: מאמרים במדעי היהדות ובשאלות השעה**, ירושלים: מכון שכטר למדעי היהדות, 39-57.
- רוד, יחזקאל, 2001. **הגידושין בקרב היהודים על פי תעודות הגניזה ומקורות אחרים**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- טלמון-הלר, דניאלה, 1999. **דת וחברה בסוריה מגור אלדין ועד לכיבוש המונגולי (1154-1260)**, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ליברמן, שאול, 1995 [תשכ"ז]. **תוספתא כפשוטה**, סדר נשים, כרכים ו-ז, ניו יורק: בית המדרש לרבנים באמריקה.
- פרידמן, מרדכי עקיבא, 1980. 'גירושין כיוזמת האשה בארץ-ישראל, מצרים וצפון-אפריקה על-פי תעודות הגניזה', **ממזרח וממערב ב: 19-25**.
- פרידמן, מרדכי עקיבא, 1986. **ריבוי נשים בישראל: מקורות חדשים מגניזת קהיר**, ירושלים: מוסד ביאליק ואוניברסיטת תל אביב.
- פרידמן, מרדכי עקיבא, 1990. 'הרחקת הנידה והמינות אצל הגאונים, הרמב"ם ובנו ר' אברהם על-פי כתבי גניזת קהיר', *Maimonidean Studies*, Vol. I: 1-21 (החלק העברי).
- פרידמן, מרדכי עקיבא, 2010. 'האישה וסחר-הודו', בתוך: יוסף הקר, יוסף קפלן, בנימין זאב קדר (עורכים), **ראשונים ואחרונים – מחקרים בתולדות ישראל מוגשים לאברהם גרוסמן**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 157-185.
- קרמר, יואל, 1995. 'אגרות נשים מן הגניזה הקהירית: סקירה כללית', בתוך: יעל עצמון (עורכת), **אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות**, ירושלים: מרכז זלמן שז"ר, 161-181.
- רובין, אורי, 2005. **הקוראן**, תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- רובין, ניסן, 2004. **שמחת החיים: טקסי אירוסים ונישואים במקורות חז"ל**, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- ריבלין, יוסף, 2010. 'מעמדה של האישה כעקבות מחקריו של פרופ' מרדכי עקיבא פרידמן', **דיני ישראל כו-כז: 147-161**.

- Berkey, Jonathan Porter, 1999. 'Woman in Medieval Islamic Society', in: Linda E. Mitchell (ed.), *Women in Medieval Western European Culture*, New York: Garland Publishing Co., 95-111.
- Blau, Joshua, 1999. *Emergence and Linguistic Background of Judaeo-Arabic*, 3rd ed., Jerusalem: Ben Zvi Institute.
- Fierro, Maribel, 2006. 'Ill: Treated Women Seeking Divorce: The Qor'anic Two Arbiters and Judicial Practice Among the Malikis in Al-Andalus and North Africa', in: Muhammad Khalid Masud, Rudolph Peters and David S. Powers (eds.), *Dispensing Justice in Islam: Qadis and their Judgments*, Leiden: Brill, 323-348.
- Frenkel, Yehoshua, 2006. 'Women in Late Mamluk Damascus in the Light of Audience Certificates (*samā'āt*)', in: U. Vermeulen and J. Van Steenberghe (eds.), *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, Leuven: Peeters, 409-423.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1972. 'The Monogamy Clause in Jewish Marriage Contracts', *Perspectives in Jewish Learning* 4: 20-40.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1974. 'The Ethics of Medieval Jewish Marriage', in: Shlomo Dov Goitein (ed.), *Religion in Religious Age*, Cambridge MA: Association for Jewish Studies, 83-102.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1975. 'Pre-Nuptial Agreements with Grooms of Questionable Character: A Geniza Study', *Dine Israel* 6: 105-122.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1976. 'The Ransom-Divorce: Divorce Proceedings Initiated by the Wife in Medieval Jewish Practice', *Israel Oriental Studies* 6: 288-307.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1980a. *Jewish Marriage in Palestine: A Cairo Genizah Study*, 2 Vols., Tel Aviv: Tel Aviv University; New York: Jewish Theological Seminary of America.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1980b. 'Review on Goitein's *Mediterranean Society* vol. 3', *JAOS* 100: 128-131.
- Friedman, Mordechai Akiva, 1981. 'Divorce upon the Wife's Demand as reflected in Manuscripts from the Cairo Geniza', *The Jewish Law Annual* 4: 103-126.
- Friedman, Mordechai Akiva, 2002. 'On Marital Age, Violence and Mutuality as Reflected in the Genizah Documents', in: Stefan C. Reif (ed.), *The*

- Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge: Cambridge University Press, 160-177.
- Friedman, Mordechai Akiva, 2006. 'Qusayr and Geniza Documents on the Indian Ocean Trade', *JAOS* 126, 3: 401-409.
- Goitein, Shlomo Dov, 1966. *Studies in Islamic History and Institutions*, Leiden: Brill.
- Goitein, Shlomo Dov, 1967. 'A Jewish Business Woman of the Eleventh Century', *The Seventy-Fifth Anniversary Volume of the Jewish Quarterly Review*: 225-242.
- Goitein, Shlomo Dov, 1967-1993. *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed in the Documents of the Cairo Geniza*, 6 Vols., Los Angeles, Berkeley and London: University of California Press (Vol. 6, Indexes: S. D. Goitein & P. Sanders).
- Goitein, Shlomo Dov, 1970. 'Minority Selfrule and Government Control in Islam', *Studia Islamica* 31: 101-116.
- Goitein, Shlomo Dov, 1979. 'The Sexual Mores of the Common People', in: Afaf Lutfi Al-Sayyid Marsot (ed.), *Society and the Sexes in Medieval Islam*, Malibu, CA: Undena, 43-61.
- Goitein, Shlomo Dov, 1982. 'A Maghrebi Living in Cairo Implores his Karaite Wife to Return to Him', *JQR* 73: 138-145.
- Goitein, Shlomo Dov & Mordechai Akiva, Friedman, 2007. *India Traders of the Middle Ages: Documents from the Cairo Geniza ('India Book')*, Leiden: Brill.
- Grossman, Avraham, 1991. 'Medieval Rabbinic Views on Wife-Beating, 800-1300', *Jewish History* 5, 1: 53-62.
- Guo, Li, 2004. *Commerce, Culture, and Community in a Red Sea Port in the Thirteenth Century: The Arabic Documents from Quseir*, Leiden, Boston: Brill.
- Guthrie, Shirley, 2001. *Arab Women in the Middle Ages: Private Lives and Public Roles*, London: Saqi Books.
- Hoenerbach, Wilhelm, 1965. *Spanisch-Islamische Urkunden aus der Zeit der Nasriden und Moriscos*, Berkeley, CA: University of California Press.
- Kraemer, Joel L., 2002. 'Women Speak for Themselves', in: Stefan C. Reif (ed.), *The Cambridge Genizah Collections: Their Contents and Significance*, Cambridge: Cambridge University Press, 178-216.

- Lutfi, Huda, 1991. 'Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women: Female Anarchy versus Male Shar'i Order in Muslim Prescriptive Treatises', in: Nikki Keddie and Beth Baron (eds.), *Women in Middle Eastern Society*, New Haven: Yale University Press, 99-118.
- Mahar, Heather, 2003. 'Why Are There So Few Prenuptial Agreements?', Harvard Law School John M. Olin Center for Law, Economics and Business Discussion Paper Series, Paper 436. At: http://lsr.nellco.org/harvard_olin/436
- Marmer, David, 2000. 'Patrilocal Residence and Jewish Court Documents in Medieval Cairo', in: Benjamin H. Harry, John L. Hayes and Fred Astern (eds.), *Judaism and Islam – Boundaries, Communication and Interaction: essays in honor of William M. Brinner*, Leiden; Boston: Brill, 67-82.
- Olszowy-Schlanger, Judith, 1998. *Karaite Marriage Documents from the Cairo Geniza: Legal Tradition and Community Life in Medieval Egypt and Palestine*, Leiden: Brill.
- Powers, David Stephan, 2003. 'Women and Divorce in the Islamic West: Three Cases', *HAWWA* 1, 1: 29-45.
- Rapoport, Yossef, 2000. 'Matrimonial Gifts in Early Islamic Egypt', *Islamic Law and Society* 7: 1-36.
- Rapoport, Yossef, 2001. 'Divorce and the Elite Household in Late Medieval Cairo', *Continuity and Change* 16, 2: 201-218.
- Rapoport, Yossef, 2005. *Marriage, Money and Divorce in Medieval Islamic Society*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Sonbol, Amira El-Azhary, 2005. 'History Of Marriage Contracts In Egypt', *HAWWA* 3, 2: 159-196.
- Talbi, Mohamed, 1998. 'Everyday Life in the Cities of Islam', in: A. Bouhdiba and M. Ma'ruf al-Dawālibi (eds.), *The Different Aspects of Islamic Culture*, Paris: UNESCO, 379-460.
- Weiss, Gershon, 1970. *Legal Documents Written by the Court Clerk Halfon ben Menasse (Dated 1100-1138): A Study in the Diplomatics of the Cairo Geniza*, Ph.D. Dissertation, University of Pennsylvania.